

1r premi color concurs 'Bocairent i el seu entorn' de 2013, José A. Bernat Bacete.

COL·LABORACIONES

Historia del textil en Bocairent a través de los recuerdos de nuestras personas mayores

Mural del pintor Ramón Castañer Segura (Alcoi, 1929- Madrid, 2011) que estaba en la fábrica de Mestre, a la entrada de las oficinas en C/ San Agustín. (Foto cedida por Pablo Mestre).

El origen de este artículo se encuentra dentro del Taller de Lenguaje y Memoria que estoy desarrollando en la Residencia de Bocairent con un grupo de personas residentes. En las conversaciones surgidas dentro del taller, vi pinceladas de una historia del municipio que no se encuentra en los archivos históricos, sino que está en la memoria colectiva de nuestra comunidad. Por este motivo propuse a las personas participantes en el taller, elaborar entre todas y todos este artículo para el Libro Programa de Fiestas de Sant Blai de 2014. La posibilidad de que fuera publicado generó sentimientos ambivalentes: por una parte motivó a la hora de participar en el taller, de aportar información y fotografías; pero por otra generó temor, ya que son personas que no están acostumbradas a contar las cosas desde la libertad, y se enfrentan al temor al “*qué dirán cuando lean esto*”, o a que se considere su experiencia personal falta de rigor histórico. El lema fue: “*No somos historiadores, pero hemos vivido esta época*”.

Ordenar la información facilitada por todas estas personas ha sido una tarea ardua y el producto final ha sido algo construido entre todas y todos, mediante el consenso.

Respecto a las personas participantes, han sido: José Gisbert Vañó, Asunción Blasco Colomer, Eduardo Gisbert Domenech, Consuelo Esplugues Calvo, Magdalena Canto Sanchis, Antonia Gisbert Cantó, Elvira Ferre Beneyto, Salvadora Sempere Pascual, María Navarro Belda, Ana Vañó Beneyto, Isabel Calatayud Calatayud, Miguel Vañó Leonor, Juan Peidró Luna (DEP). La mayoría de ellas ha trabajado en el textil, algunos durante toda su vida y han vivido en primera persona la evolución del sector durante las últimas décadas. También han oído historias de tiempos anteriores, historias de su infancia o que sus mayores contaban en casa, y de esta manera la historia oral se ha transmitido de generación en generación.

ORÍGENES DE LA INDUSTRIA TEXTIL EN BOCAIRENT

Los orígenes de la industria textil de Bocairent tienen sus raíces en la producción artesanal árabe. Desde 1587 estaba funcionando la ‘Real Fábrica de Trapos y Bayetas’, en esta época se debieron aprobar las primeras Ordenanzas textiles

para regir la industria, y que contemplaban aspectos como el funcionamiento interno del gremio, normas de calidad, normas corporativas y establecía la festividad anual a Santa Ana, patrona del gremio de tejedores. En 1751 el rey Fernando VI otorga privilegios a la "Real Fábrica de Paños de la Villa de Bocayrente"

El primer indicio de núcleo industrial lo encontramos en el *barranc d'Ontinyent* donde habían molinos de agua, para la fabricación de la harina, como el de J.B. Luna, pero también fábricas como las de Beneyto, Cabanes, e Hijos de Eduardo Juan y una central eléctrica de los llamados "Julians".

Parece ser que a principios del siglo XX estas fábricas se acercan al núcleo urbano, abandonándose la actividad industrial en el *barranc d'Ontinyent* de manera progresiva.

Según una encuesta del ayuntamiento, en 1906 en Bocairent había 12 empresas, en las que trabajaban 221 hombres y 72 mujeres. Así pues la presencia de las mujeres en la industria textil ha sido frecuente.

LAS GRANDES FÁBRICAS

Una de las fábricas más antiguas de la localidad es la de BENEYTO, que además fue una de las primeras en doblar las máquinas colocándolas en paralelo. Cuentan que la fábrica contaba con el aval del rey Alfonso XIII. La fábrica se ubicó en la actual calle Juan Beneyto Bernarcer y el almacén se situaba al principio de la calle Diputat Castelló.

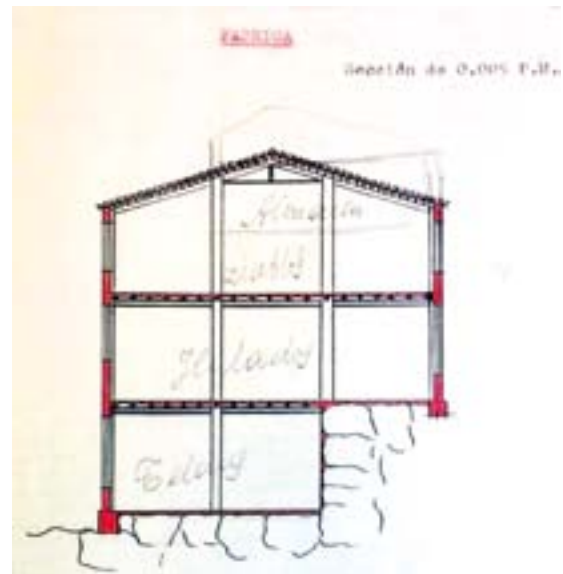
A principios del siglo XX fueron varias las huelgas en esta fábrica, siendo la más importante y conocida como "la vaga dels Beneyto". Comenzó en 1922 y duró 22 meses, con un aumento de la conflictividad que generó tensión social en el pueblo, ya que las fuerzas del orden público tenían que escoltar a los trabajadores traídos de Ontinyent como esquirols. Cuentan que les han contado, que las mujeres de los trabajadores salieron a la calle para protestar, las reivindicaciones consistían en una mejora de las condiciones laborales y salariales. Incluso sacaron canciones sobre estos hechos. En esta época de huelgas, muchas familias tuvieron que emigrar de Bocairent a Alcoi, Barcelona y Sabadell, buscando trabajo en el sector textil, y que incluso en el área de Sabadell y Barcelona se establece una pequeña colonia de familias bocairentinas que continuaron manteniendo contacto entre ellas. Recuerdan que los Olcina fueron una de esas familias emigradas.

Una de las participantes se casó con un bocairentino que había emigrado con 3 años de edad a Sabadell, en 1922, después de la huelga de los Beneyto. Regresó a Bocairent 60 años después, cuando se jubiló.

Otra de las grandes fábricas fue la de IBAÑEZ, que era una empresa bien valorada por sus trabajadores. Daban una paga de familia numerosa (antes de la guerra) y compraban regalos de reyes a los hijos de los trabajadores. Estaba en el edificio donde está la Caja Rural y el Esglai, enfrente de Sant Roc. La fábrica fue vendida a Mestre en 1967. Una de las participantes trabajó de tejedora en esta fábrica, tejía mantas de viaje, puesto de trabajo tradicionalmente masculino, y cobraba igual que un hombre, algo inusual en esta época.

En el huerto de la actual Ronda Sur conocido como Huerto de Ibañez, el 18 de julio se celebraba una comida de empresa, con todas las personas que trabajaban en la fábrica y sus familias. En esta fiesta se celebraba la victoria de Franco en la guerra y pocos años después se instaura la paga extra de verano, que tradicionalmente se cobraba el 18 de julio.

La fábrica de MESTRE, antes de la guerra era conocida como la dels "Julians". Después de la guerra se abre con el nombre de Juan Mestre Asensio. Estaba ubicada en el C/ Sant Agustí, por donde se entraba a las oficinas. La entrada a la fábrica estaba en la calle de bajada a los *masets*, en concreto donde están los Espanyoletos actualmente. Durante la posguerra era conocida como el "Socorro Rojo", ya que era de las pocas empresas que daba trabajo a los represaliados y sus familias. En esta fábrica trabajaban muchas mujeres.

Sección de la fábrica de Mestre (C/San Agustín).
Foto cedida por Pablo Mestre.

La fábrica de HIJOS DE EDUARDO JUAN: la fábrica estaba en la Avda. San Blas y la sección de acabados en la calle Tramussol, y luego se trasladó en su totalidad al Ribetet. Uno de sus propietarios, conocido como Pepe Juan, fue 22 años alcalde, además de cargo provincial en la Falange. Una de las participantes trabajó en esta fábrica como tejedora, con una jornada laboral de 12 horas diarias.

La fábrica de RASILAN, comienza a funcionar en la guerra, en 1935, con un solo telar. Luego repartía trabajo para casa y se instalan telares en muchas casas. Algunos recuerdan el ruido de los telares por las calles del barrio medieval. Llega a ser una de las fábricas más famosas del municipio, y cierra en 2009, aunque la marca continua fabricándose por otra empresa.

Otra de las fábricas mencionadas por las personas participantes en el taller es la conocida como los ESTEVES, Castelló Mora. Estaba ubicada donde está actualmente el supermercado Consum. Se separaron los socios y una parte se traslada a la carretera, quedándose MARBELAN que con el tiempo fue comprada por sus trabajadores.

Además había otras empresas dedicadas a tintes e hilaturas y algunas de cartonajes para el embalado de mantas.

GUERRA Y POSTGUERRA

Justo cuando estalla la Guerra Civil en Bogairent se había reunido una comisión de la UGT del textil. Habían venido representantes de Ontinyent y estaban revisando las tablas salariales. Esta reunión se celebraba en la Casa del Pueblo, que sitúan detrás de la iglesia, cerca del Tou. El secretario de la UGT de Bogairent es el 'Moreno'. Cuando la noticia de la guerra llega, la comisión de Ontinyent abandona Bogairent por el barranco. Esta anécdota la relacionan con la importancia de la industria de Bogairent.

Durante la guerra, la industria textil de Bogairent continuó su actividad, y además se realizan otras actividades productivas relacionadas con la guerra, como el caso de un taller de "Manyans" que durante la guerra fabricaban cascos para las bombas de mortero que posteriormente llevaban a Alcoi, donde los llenaban de metralla. Esta empresa estaba situada cerca de La Pedrera.

Después de la guerra, la producción textil de la zona de Barcelona y Sabadell se había detenido y aquí había mucho trabajo. Había 30 *selfactines* (sulfatines) en Bogairent. Esta máquina es la que torsionaba el hilo para hacer el urdimbre para tejer. En cada *selfactina* trabajaban tres operarios, dos *lligadores* y un cadenero, que era el que más cobraba. Las jornadas laborales en la *selfactina* eran de 12 horas, durante las que había que caminar junto al recorrido de la máquina.

Pepe Gisbert en la *selfactina*, donde trabajaba como cadenero.

Pese a la abundancia de trabajo, las condiciones económicas de las familias eran muy malas. Vivían en la escasez a pesar de entrar varios jornales en casa y recuerdan pasar necesidad. Esto no sucedía en las familias que se dedicaban a la agricultura, ya que siempre podían autoabastecerse de comida, cosa que no ocurría con las familias que dependían de los salarios de la industria textil: los escasos salarios y la carestía de los productos básicos fueron determinantes. Muchos niños y

niñas acudían al comedor del Auxilio Social, que estaba ubicado en la plaza del Ayuntamiento, junto a la Falange, donde actualmente está el Bar Casa Chimo.

Para encontrar trabajo en la fábrica era un requisito estar afiliado a la Falange, si no resultaba muy difícil trabajar. La edad de inicio en el mundo laboral era la de 14 años. Se empezaba como aprendiz, y a los 19 se pasaba a la categoría de oficial. Las jornadas eran de 12 horas y el salario consistía en el jornal más el plus de productividad o tarifa.

Entre los años 40 y 50 eran frecuentes las restricciones eléctricas por incremento del consumo. La demanda de mantas de hospital durante los años de la II Guerra Mundial requiere de un aumento de la producción. En esta época el suministro eléctrico comenzaba a las 9 de la noche y se acababa a las 6 de la mañana, con lo que el trabajo nocturno comienza a hacerse habitual. Cabe recordar que ésta es la época de la proyección y construcción de pantanos y del desarrollo de las hidroeléctricas.

A través del sindicato vertical que se componía de una Junta Económica y una Junta Social, se lograban acuerdos, como la jornada laboral, el plus de productividad, las horas extraordinarias pagadas y cotizadas y las prestaciones a través de la Mutualidad de Previsión Social. El delegado local fue Cristóbal 'Tòfol' Pastor Navarro. Son años de solidaridad entre compañeros de trabajo y también de corporativismo entre empresarios, respetando a los trabajadores de cada empresa sin competir por ellos.

Las diferencias entre clases eran enormes. Como anécdota relatan que a las 3 y poco de la tarde la gente se concentraba en los casinos del pueblo: los trabajadores en el de los pobres (donde está el Bar Solbes) y los empresarios en el de los ricos (en el Ravalet), abrigados con buenas mantas de calle y con un puro en la boca. A las 3 y media los trabajadores ya estaban en la fábrica y los empresarios acudían a las 4. Estas diferencias entre clases sólo se diluían en los *masets* en fiestas, el resto del año cada uno era consciente de su situación social.

LOS AÑOS DE BONANZA

Durante las décadas de los 50 y 60 la industria textil incrementa la producción. Es frecuente la participación de las empresas en ferias en el extranjero y aumenta la exportación de mantas. Hacia los años 60, hay una sobreproducción con stocks elevados en los almacenes. Se reducen las jornadas laborales y se crea la Agencia de Exportación del Textil (Taman) para dar salida a los excedentes. Los representantes acuden a las fábricas para ver el material que pueden comprar, incluso desde Inglaterra. También se exporta para África y Países Árabes, e incluso un empresario monta una fábrica en México.

En los 70 se inaugura la escultura del Home de la Manta, impulsada por Mestre y su cuñado, el escultor de Rubielos de Mora, José Gozalvo.

Cuentan que es la época de mayor auge del textil, que los camiones esperaban en la carretera a ser cargados con las mantas y que la producción era espectacular. Los empresarios del textil buscaban mano de obra, incluso en el colegio, cuando estaban acabando 8º de EGB, algo impensable en nuestros días. Los telares se modernizan y la producción de mantas se convierte en la principal actividad industrial de Bogairent.

CRISIS DEL TEXTIL

En los años 80 el sector textil entra en crisis. Empiezan a cerrar fábricas, otras se declaran en quiebra y hacen suspensión de pagos. Las huelgas y el conflicto social hacen aparición. En febrero de 1984, la prensa nacional habla de una huelga masiva del sector textil a nivel nacional, cuyo seguimiento fue "general" en el caso de Bokairent (El País, 23 de febrero de 1984). El motivo de la huelga fue la retirada de la patronal textil de la negociación del convenio colectivo del sector.

El 14 de junio de 1984 los trabajadores de la empresa Boca-textil se encierran en el Salón de Plenos del ayuntamiento durante 18 días, para acelerar el cobro de los despidos por el cierre de la empresa. En estos años aparecen también las primeras cooperativas de producción textil, formadas por trabajadores de las fábricas que han cerrado. Los grandes empresarios, como Beneyto, Ibañez, Juan, Castelló, Belda, Cabanes y Mestre han ido abandonando progresivamente el sector textil. En esta época se jubilan muchas de las personas participantes en el taller de memoria y lenguaje, y la continuación de esta historia ya es conocida por todas y todos.

También nos gustaría mencionar otro tipo de fábricas que hubo en el municipio, como la de Juguetes JUP, la fábrica de muñecas, la de chocolate, la de jabón, una licorería, las fábricas de cartonajes vinculadas al embalado de la producción textil, etc...

LAS DIFERENCIAS DE GÉNERO

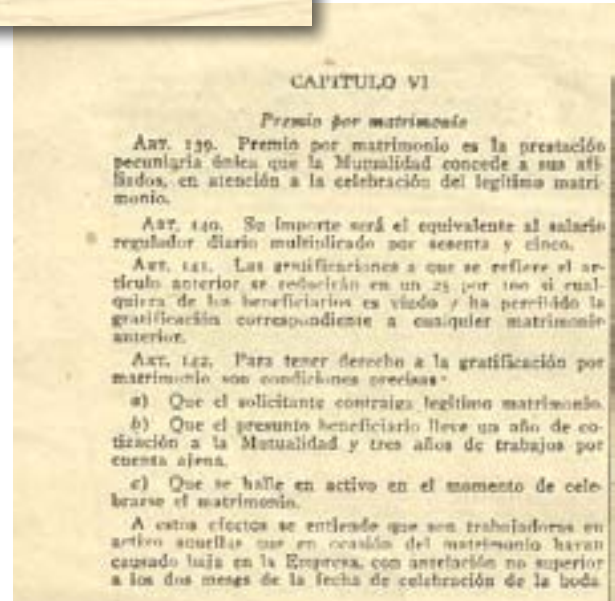
Prácticamente la totalidad de participantes en este taller han trabajado en la fábrica. La gran diferencia es que las mujeres abandonaban la fábrica cuando se casaban, por imperativo legal.

La Reforma del Fuero del Trabajo, realizada por Franco en 1938, comienza a limitar el acceso de las mujeres al mercado laboral: "el Estado «prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y los niños, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica».

Los estatutos de la Mutualidad de Previsión Social, en su capítulo VI: "Premio por matrimonio, establece la prestación por matrimonio en el salario regulador diario multiplicado por 65, sufriendo reducción si alguno de los cónyuges es viudo, y siempre que se cause baja en la empresa como máximo dos meses antes de la celebración del mismo".

Además de la exclusión de las mujeres casadas del mercado laboral, las diferencias salariales eran importantes, así como las posibilidades de promoción dentro de la empresa. Es decir, en el textil había trabajos de hombres y trabajos de mujeres, en la época que narran las y los participantes en este taller.

En el diablo y en las hilaturas era muy extraño ver mujeres trabajando hasta los años 80. Había mujeres tejedoras, pero los telares de hombres y mujeres estaban en locales separados y tejían mantas diferentes: la manta de viaje era tejida por hombres y la manta "mallorquina" de menor calidad por mujeres. La mayoría de mujeres trabajaba en los almacenes donde se realizaban tareas de acabado, como *pinçar*, *cordo-*

Documento aportado por Consuelo Esplugues

Mujeres pinzando mantas (foto cedida por Martin PV a través la página de Facebook Memoria Gráfica de Bokairent).

nar, el ribeteado y etiquetaje de las mantas, plegado y embalaje, o preparar pedidos.

El trabajo invisible realizado en los hogares por las mujeres no se ha contabilizado, pero todavía muchas personas recuerdan el ruido de los telares de garrote, manuales, en las casas del barrio medieval, así como que en épocas de mucha producción llevarse a casa faena manual de cordonera.

Trabajadoras de la fábrica de Hijos de Eduardo Juan, años 40 (fotos cedidas por Maruja Domínguez).
Izquierda: Paquita Ferre Jornet, Rosa Cabanes Ferre y Maruja Domínguez.
Centro: María Cabanes 'la mongera', Rosa Cabanes y Maruja Domínguez.
Derecha: Milagros Botella, Paquita Ferre, Rosa Cabanes y Maruja Domínguez.

Y en el taller también se acordaron de algunas *cançonetes* de festes de muchos años atrás:

*"En les Festes de Sant Blai
sol caure algú puro,
Però més val dur tabal i dolçaina
Que empenyarse en un duro"*

*"Uns grans senyors de bengala l'any pasat mos van dir:
A l'any que vé per les festes, quant s'anem a divertir!
Han de fer un castell nou en tota formalitat
No hi haurà altre en tota la contornà
Les festes ja se mos acosten i eixe castell no està fet
Eixos senyors, que volien?, que ho pagaren els pobres?"*

Bibliografía:

- Pascual i Soler, J.L., *El textil, Bokairent del s. XVII al s.XX (una ullada)*, en Revista de Festes de Sant Agustí 1994.
- Ferre Domínguez, J.V., *Ordenanzas del Gremio de Tejedores de Bokairent (1741)*, en Revista de Festes de Sant Blai, 2000

Gracias a todas las personas que nos han ayudado a aclarar algunos aspectos de este trabajo, donde nuestra memoria no alcanzaba.

Coordinadora-redactora:

Maria Cruz Pla Milán

Psicóloga de la Residencia Sagrado Corazón de Jesús.

Compañeras de fábrica (fotos cedidas por Asunción Blasco y Magdalena Cantó)

Arriba: Elvira Tormo, Asunción Blasco, Maruja la del Ribet, Adela de Alzira y Beatriz de San Sebastián, que estaban de vacaciones y se juntaron con ellas.

Abajo: Magdalena Vañó, Ana Vañó y Magdalena Cantó.

El collar del guapo

Il·lustració de Rafael Pérez Mora

La Font del Dotor li deu el nom a qui des dels seus redors dotoreja, i com dotorejar és comesa que qualsevol pot complir, el nom no es refereix a cap doctor o dotor concret. Apropar-se a la font i tornar després la mirada al poble llunyà, al campanar i al mont pelat del Santo Cristo, atorga aquesta categoria, la de dotor, la de qui preten ficar-se, a distància, en la vida dels altres, amb la serena observació de qui contempla, ja apartat del carrers, on s'entrecruen o s'enfronten ullades, paraules, càlculs. Això comentaven els dos joves mosséns a mesura que a la font s'apropaven, mentre mig rebistés contemplaven un home, al que poc a poc anaven definint, tant a ell com a la seua serenor retraguda. Potser a cap altre li hagueren correspost millor aquestes paraules. Estés a l'herba, llarg, el colze sobre un xínxol, la mà oberta sostenint un rostre enfadat i bigotut. Voltant la camisa blanca, lluïa un marcellet marró, rivetejat d'or, al qual li seguien una faixa ampla, uns pantalons negres i unes espadenyas de veta blanca. Allí vivia les hores del matí, més que ensonegat, submergit en el seu silenci.

Mossén Vanyó li preguntà a mossén Segura: "Tu que de molt temps el coneixes, digues, creus que està trist?"

— No, Aixorques no està mai trist. Ell sempre es col·loca al darrere d'allò que calla o d'allò que pensa. I veu amb calma tant el silenci com el pensament, com ens veu als altres. I quan arribe el dia que res li faça el pes... no sé, no sé..

Sense poder-ho evitar, la senda era estreta, se li posaren al seu davant. Però ni amb els ulls els va respondre. El tel d'indiferència que els cobria, allunyava el mossén, quasi els reduïa

al tamany d'uns borinots, que planejaven vols estúpids entre la font i els esbarzers. Sabent-se si no apreciat, suficientment reconegut, parlà mossén Segura. Avalaven aquesta gossadia anys de joios coneixement entre la mare del roder i la seua pròpia.

— Saps de les notícies de Madrid? El Diario de Valencia va ple

— A mi no en serveixen.

— Ni a Palloc tampoc li serveixen, perquè està mort. Però sí als que li feien costat, quan era bandoler i quan era republicà, que en aquella partida no hi havien prou mans per trencaments i robatoris.

Un llampec sobtat esgarrà el tel que li cobria els ulls, i el somogué des de les cames fins a les celles, que figuraren un triangle amenaçant, del que prompte s'arrepentí, per haver quedat tan manifest. Segura ho va comprendre i així mateix celebrà que esperara més paraules, paraules que va detenir uns segons.

— Puix que el jove Rei ha escrit que perdonarà tots els excessos, malifetes i robatoris efectuats en aquets sis anys de desgavell.

— Al que poc li costa poc li dol.

I tornà a fixar les ninetes dels ulls, com en un ofec, des del que cap llum ansien. I això que el matí es lliurava en un aire fresc, benhaurat: Un cel blavós, que quasi els xuclava, pocs núvols blancs en vol cerimoniós; diversos grisos que pujaven pel mont del Santo Cristo i per la serra de Sant Jaume fins el Montcabrer s'alleguien els verds de les comes.

Sabedors que la conversa s'endevinava com un estirar el fil només per una banda, a un gest del comiat, als dos mossens els aplegà la satisfacció d'una resposta: aquell home seriós els alçà la mà dreta, que l'esquerra seguia sostenint-li el cap decabell fosc. I muntanya amunt emprengueren camí, un camí estretit per canyots, argelagues i cadiretes de pastor.

- Quin és el seu nom?
- Roc, i el seu cognom Aixorques.
- Molt bé que li quadra, perquè sembla home de segles passats, quan encara aquest cognom es sentia per la parròquia, en batejos i casaments.
- Sí, perquè en la parròquia, entre llatínades i alguna becaeta, s'oïen i de vegades s'identificaven els homes i les dones.
- Però t'agradaria que em contares coses d'ell.
- No ho sé tot el que li ha passat, encara que de les seues aventures a les tavernes sempre es parla i sempre s'aposta per fer-les grans. Ja és un personatge per a la imaginació de la gent. Jo he construït, o vull construir la seua història, barat a quatre escenes, algunes vistes, altres contades, perquè tots ens signifiquem en pocs moments, dissolts per anys diversos, que la resta lliguen, com esglaons successius cap a una imatge final. I aixina concloem que Pere és arxiver, Tomàs manifestar i Roc, guapo.
- O mossens, com nosaltres.
- No, nosaltres no proporcionem massa successos per a moure la imaginació del poble. Nosaltres sols contemplem. Potser ens portaren al seminari perquè sabíem contemplar i per la bona veu.

El camí s'empinava cap a l'ermita de Sant Jaume, i encara que la tardor cruïxa a sota les seues botes, esmicolant fullaraca, i un sol vigorós els cremava els bonets i les capes, fins al punt de quasi manar-los que es lliuraren tant d'uns com de les altres, a ells no els pertocava tanta lleugeresa. La lleugeresa era cosa del Guapo, pensava Segura, podia dormir al ras, alimentar-se de mòres, i mostrar-se rumbós a la taverna, amb les pessetes que havia guanyat, treballant al forn de calç.

- A poqueta nit tornàvem ma mare i jo dels Vilars. Se'ns havia fet tard cuidant l'avi, perquè unes febres dolentes i perllongades l'ensorraven en el llit. Li costava moure's, només guardava força en les mans, per a doblegar cap el llit el cos de sa filla. Fins que ja preocupada la meua àvia, assenyalant les primeres ombres del finestral, avisà: aneu-se'n que després del Toc de l'Ave Maria una dona no pot anar pels carrers. Eixirem esbalaïts. Res es diem, perquè totes les energies se'ns agruparen a les cames. A l'esquerra oblidaven les lloses ja d'un groc fosc, que pujaven cap el Toll dels Cavalls, i a la dreta, el Palau del Baró semblava més solemne, quasi amenaçant. Sense alé, fugint de la nit que ens perseguia, ens dirigirem cap a la Plaça de Bous. D'alguna de les cases dels llauradors s'obrí una finestreta, per on aparegué una velleta amb un vel negre, estrenyint-li una cara, i també de sobte s'amagà. La mare i jo fugíem de la soletat del carrer. Prop del Cubet se'ns apropà un pastor d'ulls vermellorsos i amb el llavi caigut. Encara que el tenia vist, mai l'havia sentit, ni la mare tampoc, perquè no el trobaves en cap barcella. Per això fou alarmant el seu avís: "aneu-se'n a casa, que per ací a vosaltres res se vos ha perdut, i per algú hui potser se li perda la llum per a sempre". En vaig girar i la llum del dia ja s'havia escabussat al darrere dels Vilars, per les llomes del Posolo, i al davant de nosaltres sols les ombres ens esperaven, ombres remogudes per les làmpares de petroli, endevinades per les esclat-

xes dels finestrals. I quan enfilàrem la carrera de baixada cap el carrer Macarro, des de la foscor se'ns imposaren uns crits de fúria d'uns homes que s'espantaven. No podíem evitar aquell encontre, i ja més prop d'ells distingirem les paraules: "No tragues la navalla. Calla i aguanta, que ocasions et donaré per a què la lluixques!" Fou un instant. La mare agafant-me, i jo, esparverat, abduït per la baralla que prevíem entre aquells homes que pels noms coneixíem. De més xicon, a casa, se'ns havia presentat Aixorques, per a demanar-nos una lliura d'oli. Aleshores era un jovençol de disset anys, era una presència, una presència que no em movia cap pensament. Tot el contrari em succeí aquell capvespre al Cubet. Entre colps i crits, la mare i jo creuant el tropell d'homes violentats, els ulls del Guapo clavats en els meus, encara els recorde. Fou, com et deia, un moment definidor i un pantaix, un pantaix que anys després es va dissoldre pel coneixement d'això que realment passà. Potser créixer només siga traslladar les impressions a les paraules. Una paraula al darrere d'un altra, per a deixar esmoltes les pors, per a explicar-se.

- Tu bé que t'expliques. Sembles el rector Rodilla. Però, anem al gra. Com acaba el dol?
- Puix, després d'algunes ferides, lliurant-se a bots de navallades. Roc tombà l'enemic en terra, estés, mirant els estels, i tancà lentament la navalla i li parlà en veu baixa. Tots al seu costat, mentre el vençut rebia les paraules amb la fatalitat quasi serena d'aquell que espera el pitjor: "Hui eixes ben lliurat, però mai més em temptes. Testimoni sou que jo no aixe". Vaig ser sabedor d'aquestes paraules. Li les trasllada a la mare Blai l'Hostaler. Tornàvem als Vilars pel carrer de l'Almagassen una vesprada d'estiu. Blai era ja vell i mig cegall. Se'ns apropà i ens oferí conversa, ell, tan poc donat a confiances, però la mare m'ho aclarí a l'endemà: "és que encara venim de parents". I jo que de sempre he volgut conèixer les meues arrels, les persones vives o mortes, amb les quals guarde lligams de sang, em submergí altra vegada en aquella nit de porfíies. I d'aquelles foscores, d'aquelles pors aparegué un altre Aixorques, perquè ja començava a discernir el dolent d'allò bo, els dolents de facècies útils que amaguen intencions, del bo sense estratègies, al que li atorguem l'aval d'un moment que no s'oblida, com quan li fregà la navalla pel coll de l'enemic. Per a després tancar-la al davant dels altres guapos sense paraules.
- Ho vius amb passió. En canvi, jo lamente tanta violència, tanta violència que no porta enlloc, millor dit, sí, porta a llàgrimes i a misèries, que es podrien evitar.
- Sí, però és difícil d'evitar el conflicte entre els homes, que de vegades neix d'imaginis desgavellats, per a créixer després com un terròs enfangat que tot ho arrossega, com una fatalitat. No és això el que pensava Heròdot? La fatalitat que comença en xicotets detalls. I ara et contaré la segona ocasió que em sobtà Aixorques.
- Sí, conta, mentre descansem en aquesta roca.
- Això era un diumenge, un diumenge assollejat d'hivern, d'eixos que tot va pla. Es reparava en els rellotges dels marcellets per a mirar les hores sense conseqüències. De la missa d'onze eixia amb els meus pares i amb altres feligresos, a passes distretes baixàvem cap a la plaça de l'Olm. L'hora era calma, però a l'instant feren esclats les alarmes d'unes converses trencades, que travessaven els grups. Fou la primera vegada que vaig sentir, quasi com un colp, el nom del bandoler Palloc. Un nom que es repetia en diferents veus, de manera nerviosa. I com el desfici crida al desfici, ens sorprengueren les campanades: tocaven a somatén i no acertàvem a mampendre cap direcció. L'avís

d'un galop ens paralizà del tot, el galop i la presència a sota l'arc d'uns cavallers. La darrera campanada semblà sostenir un silenci, que es sentia el batec dels cors. Palloc ens obligà que formarem un cercle al voltant de l'olm, i ens oferí un discurs en defensa de la República que ens portaria el miracle del goig i de les riqueses. Es presentà com un dels justos i necessaris portadors de la felicitat futura. Però com tanta bonaventura no se'ns donaria barat a res, hauríem d'atorgar-li joies i unces d'or per ajudar-lo en aquella benhaurada missió. De no obeir-lo a les bones, ens amenaçava en forçar les portes de les nostres cases i robar a plaer, o millor dit, en paraules seues, aconseguir bens útils per a la República que ens esperava. Jo, quasi no l'escoltava, guardava amb ansietat com Roc mirava la senyoreta Teresa, patint per no poder-li procurar cap ajuda, perquè el bandoler se li apropiava, i se li apropiava. I ja, al seu davant, estatuari, observà com la jove, amb gracioses maneres es descordava un collar i li'l donava. "No s'arrepentirà d'aquesta donació. A la República viuran millor les dones". La senyoreta Teresa li va respondre amb uns ulls que foradaven

Mossén Segura arplegà les poques forces que li quedaven per acabar la frase. I es parà tot indicant un altra roca que els serviria de cadira. Els dos retornaren les mirades cap el poble. Pel cel es desplegaven els núvols i solemnes campanades ordenaven vides i treballs. Això pensava Vanyó. Pensament que traslladà a la veu:

Poble de Murla, a la Marina Alta

- En alguna cosa es semblen Roc i nosaltres, i és que per als tres el dia gira més lliure. De tota manera a nosaltres, les campanades ens avisen per a misses i novenaris, mentre que a Roc només el desvetllen d'alguna becaeta. La resta aniran pels carrers plens de tràfecs.
- Per a nosaltres ens resta la funció de guaitar com viuen i de què viuen. Som notaris dels seus quefers, i també ho som dels seus passats. Recopilem succeïts, furtis i dols, que de no ser per nosaltres en pocs anys es negarien de foscor. Per això, deixam revisar la història de Roc, i els dos altres moments que tan bé em serveixen per a compren-

Font de l'Ereta de Penya. Foto: E. Castelló

dre'l. Puix després de buidar butxaques i borses i de cridar vixsa la República, Palloc i la seua banda, els trabucs a la mà esquerra, amb parsimònia, la parsimònia d'aquells que es creuen amb els deures complits, abandonaren la plaça. Els robats, sotmesos encara al pantaix de la por no es bellugaven, sols Roc i al seu darrere jo seguirem els lladres. De sobte la comitiva es parà, i a trossos, entre els cavalls, els cavallers, les seues mantes, vaig distingir l'encontre de Roc i Palloc. Aquest, des d'un posat altiu, afirmà amb el cap, i assenyala un dels tres cavalls que arrossegaven sense genet. Roc saltà a sa gropa i augmentaren el ritme pel carrer del Ravalet. Al mes següent, com tu ja saps, mataren el bandoler a Murla. Sembla ser que també entrà al poble, tes, com deia la meua avia, tes com Palloc amb un gest estudiat d'indiferència, fins que una bala. desparada des del xicotet campanar, el travessà. I ja no conec en quin seguit es determinaren les coses per a Roc. Arribà la República i marxà un any. Alçà l'espasa Martínez Campos, i al 75, Alfons XII imposà una espectacular cavalcada a Madrid. No saltres hem crescut i ens han fet capellans.

- Això ja es sabut, passà al tercer moment.
- Sí, perquè a les 12 ens espera el rector a la Casa Abadia... Puix fou la casualitat, o això que anomenem casualitat, quan pot er només siga un punt més per a justificar el sentit de les nostres vides, o el sentit que necessitem donar-li al nostre coneixement del món. No ho sé, el fet és que era una vesprada de diumenge i jo tenia el cap com un tambor: hores i hores havia dedicat a estudiar els enfrontaments entre l'arrianisme i el Concili de Nicea. Necessitava pendre l'aire i hem decidí a passejar cap a l'Ereta de Penya. I allí, arrefermats a la paret d'un corral vell en vaig trobar amb els columbaris, o millor dit, amb les seues presències físiques, perquè pels ulls se'ls escapaven les ànimes al darrere del vol de cadascun dels seus coloms. Jo em sentia cansat i aquella calma, pel cel la brega de les aus i pels carrers el silenci, em desmoixava, així mateix, també em vaig arrefermar a la paret, i quasi em vaig endormiscar uns minuts. Però a l'espavillarme altra vegada em sorprengueren els crits d'un dels columbaris, alguna cosa l'havia enfadat, i al reparar més, el vaig reconèixer: era el germà de Teresa, la del collar robat. Les seues maneres destemplades em confirmaren el que d'ell sempre havia pensat, era un home només disposat a manifestar sense embuts els seus desitjos i la seua voluntat. La vesprada de primavera, en

canvi, era serena, grisa, i passejant els ulls per la placeta vaig topar amb qui no imaginava: Roc, una mica amagat en el llindar de la porta d'un altre corral, no es perdia detall dels afanys dels columbaris. Sempre havia tingut els columbaris per homes cridats per quimeres, captivats pels vols d'uns coloms en lluita per la femella, per unes hores s'allunyen de les obligacions que ens marquen el viure, i de compondre les seues presències en el joc social. Els caps en alt, obsessionats pels dols entre teulades, no prenen cura per res ni per ningú. Ni a Roc ni a mi ens dedicaren cap atenció. No recorde el temps que va discórrer sobre les letàrgies del meu cap. Només quan vigoritzava l'observació, veia repetides actituds: els columbaris afanyosos a la seua, i Roc melangiós, repartint l'esguard per la plaça. De tant en tant la brossa dels carrers s'alçava amb els giravolts de l'aire. De sobte, i quasi detinguts els ulls per la mirada de Roc, un desfici em va somoure el pit: Roc em dirigia un somriure, amenaçant, mentre es treia el collar de la butxaca del marcellet.

— Em portes de sorpresa en sorpresa i vull saber on va a parar el Roder..., però reposa, respira, mentre la vall i, al fons, el poble ens mostren el seu millor llustre- tallà Vanyó.

Els dos acceptaren l'ordre i estengueren les mirades cap a un paisatge, que encara que viscut, els tornava a retenir, com un encanteri. Però poc els durà el silenci. Se'ls apropava un soroll de ferradures, més o menys rimat, de vegades refrenant-se contra xinxols i lloses. Era el Mulero, que baixava fusta de la serra. Es creuaren "un bon dia", suspès, que sostenia més paraules, més parers, però que no calia intercanviar. Ja allunyat, li brollaren pensaments i paraules a mossen Vanyó:

- Veus, el Mulero representa per a la resta el contrari que Roc. D'ell res es conta, res d'ell seixeix per a barcelles, res es celebra i res s'oblida. Tots el veuen en els seus traïecs, com es veuen els fets naturals, com la pluja o el sol d'estiu.
- Aixina és. Pot er el sentir-se mirat concita conflictes. I ara deixa'm que et conte el darrer moment.
- Sí, sí. Estàvem en l'Ereta de Penya i en els columbaris.
- Puix, passaren dues hores. La quera dels columbaris ens prengué tant a Roc com a mí. Ningú es movia de la plaça. Els columbaris trencaven de tant en tant el silenci, i els coloms persistien en un vol de cercles diversos. I sense esperar-les, tan distraïts estàvem, ens arribaren les primeres ombres. Vaig decidir tornar a casa, per a embrancar-me altra volta en els imaginaris del Concili de Nicea. I en eixir del llindar, un fet inesperat em paralitzà l'atenció: Roc, tan altiu com sempre, s'apropà al grup, cridà al germà de la Teresa, i els dos es pergueren pel carrer que porta a "La Finca de la Derrota".
- Aquest és el tercer, i ara anem cap el quart, que el rector ens espera.
- Puix tornem-se'n, que com el camí va de baixada per molt que parle no podré l'alé.

Endreçaren bonets i sotanes i començaren la baixada. Una baixada sempre és un premi. I amb els cossos lleugers s'avenien millor amb el paisatge. Per l'apropament del migjorn els colors de les muntanyes, del poble i del mont del Santo Cristo mostraven el goig de la seua fermesa.

— La darrera és la que m'ompli de sospites, la que em justifica el posat greu del Roc. També fou un instant. Una nit, després de l'encontre amb els columbaris, passejava pel carrer del Ravalet. A mi em satisfà la nit. És com un bàlsam per al cervell quan se m'esgota, volent entendre els polemistes dels primers segles de l'Església. Camine sol i no atenc als avisos d'alguns guapos, amics o enemics, de Roc, que prou vegades m'han amenaçat: "El joves com tu per aquestes hores dormen. Veste'n a casa". I la meua resposta ha sigut sempre la de no mirar-los. A ells, que es creuen els reis dels carrers, en caure la nit. La meua indiferència els aclareix que a mi no em fan cap por, perquè el meu xicotet reialme no és el de la nit. I que per això ni els sóc rival, ni prenc cap testimoni dels seus excessos.

— D'acord, no eres el rei del seu món... I què més va passar?

— Vaig acabar la passejada. I a la porta del Palau dels Tudeles em sobtà una imatge que no oblide: entre les ombres i les llums del petroli, el germà de Teresa allargava la mà i li entregava el collar al columbari amb qui s'havia discutit.

Ermita del Sant Crist. Foto: Blai Vanyó

Ja no urgia contar res més. El migjorn s'apropava, i del cel del Santo Cristo s'havien allunyats els pocs núvols, que vogaven mandrosos. Onze campanades tornaren a ordenar els quefers de la vallada. I la calor era més impertinent per al mossens, la calor i la inclinació de la baixada. Per això ja no obeïen certes ordres sacerdotals: els passos eren irregulars, llargs, propis de dos joves. S'havien obert els colls de les camises... I es trobaren altra vegada amb la Font del Dotor. I allí seguia estés el grandàs de Roc. No gossaven saludar-lo, però de tota manera frenaren les gambades, com obligats per la presència del roder, que no mostrava esment de la seua arribada. Mirava cap endavant com pres per una bogeria. Li seguiren la mirada. Una serp enorme li retornava la fúria de l'esguard. Els quatre sotmesos, el temps adensat pel perill... I de sobte un colp sec. La navalla de Roc travessa el cap de l'animal, se'l va endur i l'estacà a l'arrèl d'una olivera. Refets els ànims, Roc s'alçà seriós com sempre, però disposat a explicar: "Algú havia de pagar el meus maldecaps, maldecaps dels quals tu has fet memòria, per tant guarda't bé de preguntar res d'allò que ja coneixes. A l'enfadat li cansen les escoltes". S'ajustà el marcellet, i amb la mà dreta indicà el camí cap el poble. Els mossens s'allisaren les sotanes, cercaren els traus adients per als botons i, es col·locaren amb rigor els bonets als caps. Uns caps on no haurien de cabre tantes passions.

Rafael Pérez Cabanes
25-8-2013

Federico García Lorca i Bocairent

Una carta enviada al poeta en l'any 1916

*"Labrad, amigos,
de piedra y sueño en el Alhambra,
un túmulo al poeta,
sobre una fuente donde llora el agua,
y eternamente diga:
el crimen fue en Granada, ¡en su Granada!"*
(Antonio Machado)

1. Els epistolaris de Federico Garcia Lorca

L'any 2001 el professor Roger Tinnell va editar un epistolari que recollia un conjunt de cartes enviades a Federico García Lorca des de Catalunya, la Comunitat Valenciana i Mallorca.¹ En el cas valencià són lletres datades entre 1933 i 1935, escrites, entre d'altres, pels poetes d'Alcoi, Juan Gil Albert, i d'Oriola, Miguel Hernández, i l'alcalde republicà d'Ibì, Francisco Peydró Payá. Així mateix, fa poc més de dos anys, l'investigador esmentat va publicar un article on incloïa altres huit cartes i una postal, inèdites, enviades a l'escriptor granadí des de la nostra terra, en el període comprés entre 1916 i 1935.²

Precisament, la primera d'elles està remesa el 20 d'agost de 1916 des de Bocairent.³ La missiva es pot dividir en tres parts:

a) **La capçalera.** Està quasi tota ella impresa, excepte la data, on el dia, el mes i les dues últimes xifres de l'any estan anotades a mà. El remitent va utilitzar un paper de correspondència comercial d'una fàbrica de Bocairent. Diu:

FÁBRICA DE FRUCHAMPAÑ

Con la exclusiva para la venta en Yecla, Jumilla, Villena, Biar, Benejama, Bocairente y Onteniente.

FERRERO Y ORQUIN

Bocairente 20 de Agosto de 1916.

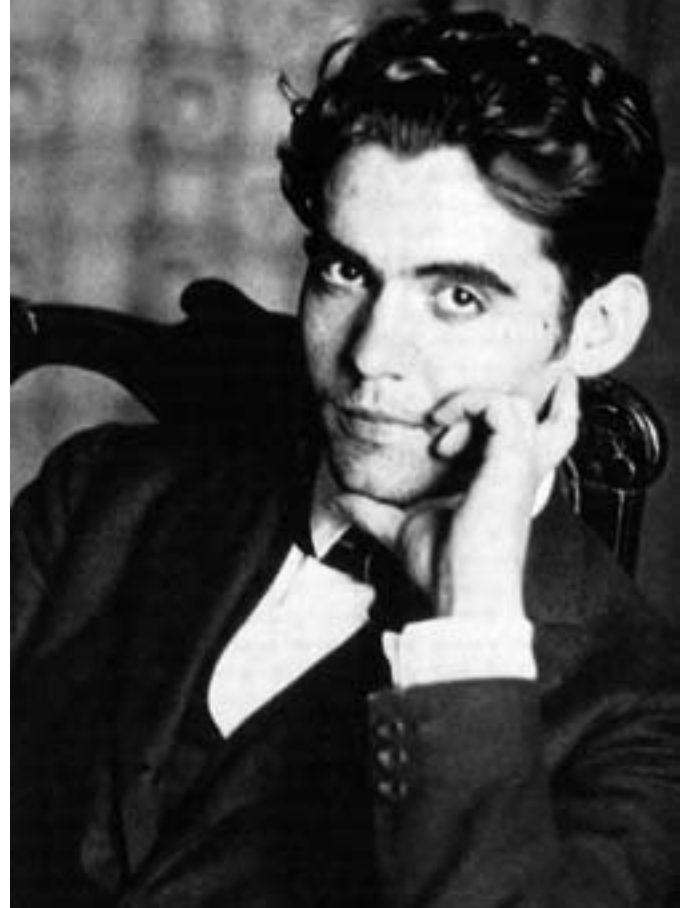
b) **El text:**

Queridísimo amigo Federico: He recibido tu carta en este pueblecito de la provincia Valenciana en donde estoy veraneando hace unos días y desde donde marcharé a Valencia. Aquí me divierto muy mucho pues hago salidas por las afueras del pueblo con mi primo el Sr. Ferrero que es como habrás visto fabricante de "Fruchampán", bebida muy rica y que te gustará mucho cuando la bebamos juntos.

Ya me dirás si te diviertes mucho en Asquerosa y que has hecho de nuevo.

En otra carta seré más extenso.

Puedes mandar a tu siempre amigo. Lorenzo.

c) **Una mena de postdata on indica:**

Dirígete a: Sr. D. Antonio Bernat. P(ar)a Lorenzo M. Fuset. C. Lauria 31-2º. Valencia.

Hi ha en l'arxiu de la Fundació García Lorca una altra lletra sense data, encara que probablement siga d'uns dies abans, enviada pel mateix Lorenzo.⁴ Des de la "fonda francesa" d'Alcázar de San Juan, li escriu a Federico:

"Querido hermano: Voy a Valencia. Recibí tu carta y periódico. Admirable. Te remito uno mío. Tristón sigo. Espero carta tuya en Valencia. Sr. D. Antonio Bernat. P(ar)a Lorenzo M. Fuset. Lauria, 11. Valencia.

No me olvides. Te necesito atrocemente. Escribe a vuelta de correo. Si escribo poco es por no permitirme más mi estado de salud. Voy desde S. Elena con fiebre, veremos como llego.

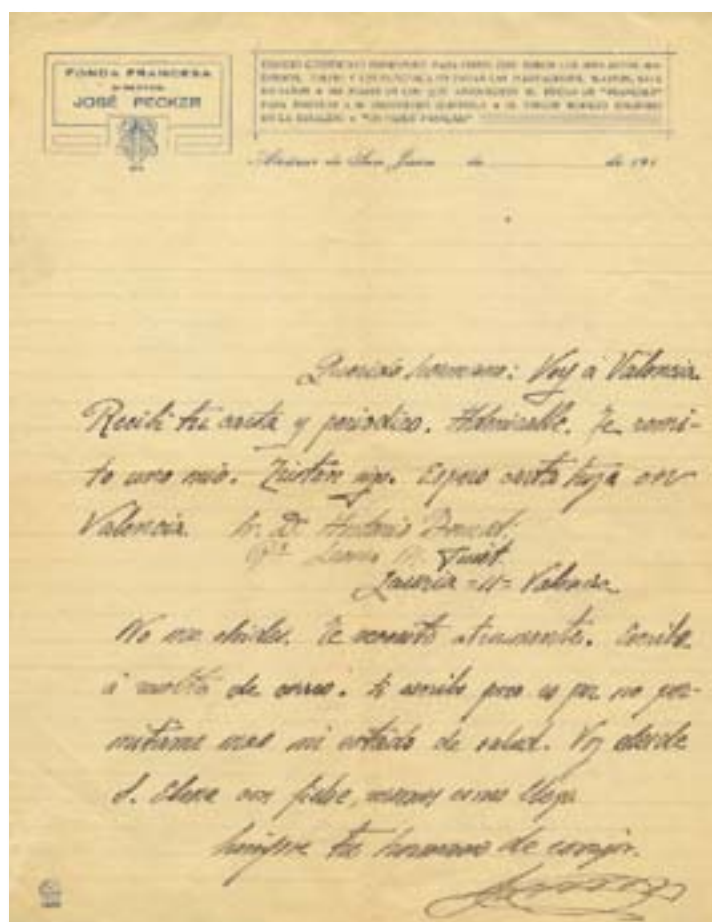
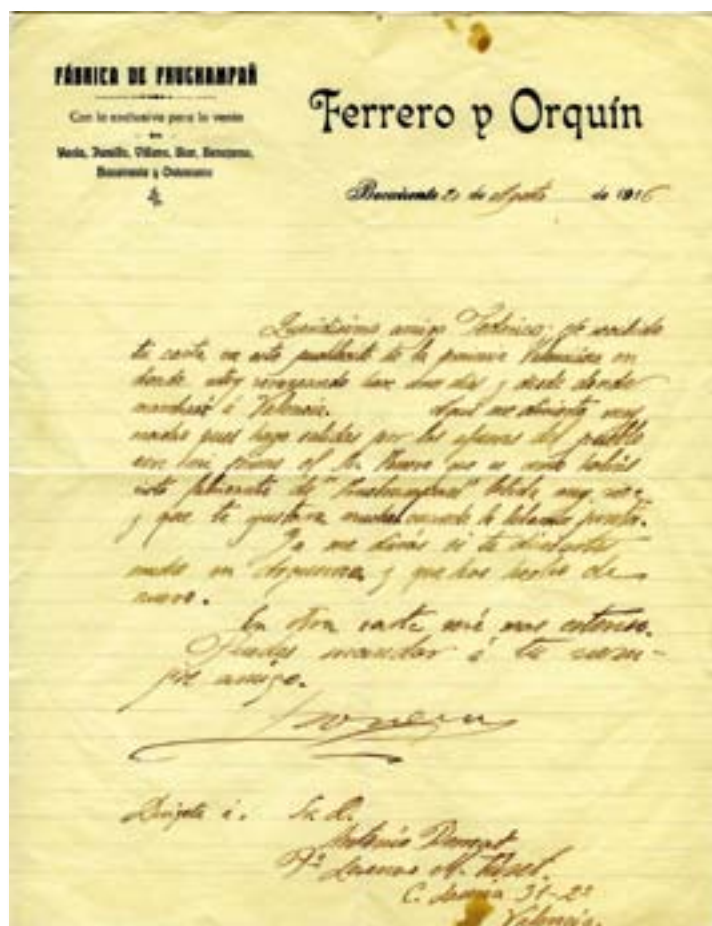
Siempre tu hermano de corazón. Lorenzo."

¹ TINNELL, Roger (ed.), *Epistolario a Federico García Lorca desde Cataluña, la Comunidad Valenciana y Mallorca. Conservado en la Fundación Federico García Lorca*. Ed. Comares, Granada, 2001, 431 pp.

² TINNELL, R., "Correspondencia inédita a Federico García Lorca desde la Comunidad Valenciana": *Stichomythia* 11-12(2011) 309-329. La carta està publicada en la pàgina 321.

³ Tant aquesta carta com la següent ens han estat facilitades per la "Fundación García Lorca" de Madrid. L'escripta a Bocairent ja apareixia esmentada en DE PAEPE, Christian, ILLAN DE HARO, Rosa, GONZÁLEZ GARCÍA, Sonia, *Catálogo general de los fondos documentales de la Fundación Federico García Lorca. Vol. VI. Catálogo de correspondencia a Federico García Lorca*. Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía y Fundación Federico García Lorca, Madrid, 2003, núm. COA-603. He d'agrair a la bibliotecària, Rosa Illán, totes les facilitats mostrades.

⁴ Archivo Fundación García Lorca, COA-602

Sembla que Martínez Fuset es traslladava de vacances des del poble de Santa Elena, prop de Baeza, a València, des d'on pogué anar, després, a Bocairent a passar uns dies, i que, a meitat del camí, va fer un descans a Alcázar de San Juan.

Pocs després de la seua estada a Bocairent, Fuset degué retornar a València, camí de Barcelona, ciutat des de la qual li respon a Lorca, abans de regressar a Baeza: "(...) Vuestra carta la recibí en Valencia en el momento preciso en que a ella llegué, quise contestarla enseguida y distraído por lo mucho que hay que ver en la susodicha ciudad, me fue materialmente imposible contestar (...)”⁵

L'any següent, el 18 de juliol de 1917, Lorenzo li envia a Federico, que s'hi trobava a Burgos, una postal, amb una foto del castell de Villena, on li comunica que estava en eixa ciutat, camí de casa, amb la seua germana Antonia i que hi havia una vaga gran i s'escoltaven tirs "en gordo y a todas horas". És probable que els germans Martínez Fuset hagueren passat, també, uns dies d'estiu a Bocairent i que, des de Villena, tornaren en tren cap a la ciutat on residien, Baeza: "Voy con mi hermana en dirección a casa, y si llego allí nos veremos. Te felicito por todo. Si nos ponen en comunicación, nos saldremos, si no hasta más ver: tu hermano de corazón. Lorenzo”⁶

La correspondència coneguda de Fuset a Lorca abasta quaranta cinc cartes, des del 13 de juny de 1916 fins al 15 de juliol de 1918, a més d'una darrera, escrita amb altres dos amics, que és de 1919, l'any en què Lorca se'n va anar a Madrid a la Residència d'Estudiants. Això no obstant, ja no hem trobat en les comunicacions cap altra referència a Bocairent.

2. La relació entre García Lorca i Martínez Fuset

El poeta havia nascut a Fuente Vaqueros (Granada) el 5 de juny de 1898, on va ser batejat sis dies després.⁷ Cap a 1907, la família es va traslladar a Asquerosa (des de 1941, anomenat Valderrubio, en referència al conreu de tabac habitual en la zona), a quatre quilòmetres del poble anterior, on son pare posseïa alguns terrenys. En l'any 1908 el futur poeta se'n va anar a Almeria a preparar-se per a cursar el batxillerat i on va aprovar l'examen d'ingrés el 21 de setembre. En l'estiu de 1909 la família es va traslladar a Granada, i allí va continuar Federico els seus estudis en l'Institut General i Tècnic, on va obtenir el títol en febrer del 1915. De totes maneres, en l'estiu la família solia passar una temporada a Asquerosa, com es pot llegir en la carta escrita per Fuset a Bocairent.

En 1915 Lorca va iniciar els estudis de Filosofia i Lletres i de Dret en la Universitat de Granada. En el mes de juny de 1916 va fer un viatge d'estudis a Baeza, on va conèixer Antonio Machado, catedràtic en l'Institut d'aquesta ciutat i, també, segons Gibson, a Fuset: "En Baeza, Fe-

⁵ He d'agraciar al periodista i escriptor Víctor Fernández que m'haja facilitat una transcripció, amb anotacions, de les quaranta-sis cartes enviades per Fuset a Lorca. Esperem poder veure publicat, el més aviat possible, aquest interessant epistolari. Víctor Fernández ha tret a la llum recentment *Querido Salvador, querido Lorquito. Epistolario 1925-1936*. Ed. Elba, Barcelona, 2013. El llibre és una edició excel·lent de les cartes entre Federico García Lorca i Salvador Dalí, amb un acurat pròleg del mateix investigador ("El jardín que tu deseas") i amb notes seues i de Rafael Santos Torroella.

⁶ TINNELL, R., "Correspondencia inédita...", p. 322.

⁷ GIBSON, Ian, *Federico García Lorca. I. De Fuente Vaqueros a Nueva York (1898-1929)*. Ed. Grijalbo Mondadori, Barcelona, 1998, 2ªed., pp. 43-44.

derico havia congeniada con un joven de aspiraciones literarias llamado Lorenzo Martínez Fuset, nacido en Úbeda en 1899, que estudiaba el bachillerato en el Instituto General y Técnico de Granada. En casa de la familia de Martínez Fuset, Lorca había interpretado al piano "un precioso tango" de su propia composición, una copia de cuya partitura prometió remitir desde Granada a su amigo. Pero no lo haría, pese a las repetidas quejas de Lorenzo y sus hermanas.

Martínez Fuset y Lorca inician este verano una correspondencia epistolar que durará varios años. Pero si en el archivo del poeta se conservan las cartas del baezano, las de Federico parecen haber sido perdidas, o destruidas.⁸

Per tant, arran de la visita de Lorca a Fuset s'inicia una amistat mútua, que es plasma en una relació epistolar, on es mostra que compartien aficions musicals i literàries i que Lorenzo sentia una admiració sincera cap a Federico. Les cartes s'han d'entendre, per tant, en el context d'eixa confiança mútua i de la passió per la música i la literatura. Així, l'enviada des de Bocairent no respon a altre motiu que comunicar-li que ja havia arribat al nostre poble a passar uns dies de vacances i mantenir el lligam intens entre un jove que acabava de complir els diu anys, Lorca, i un quasi adolescent, Fuset, que tan sols en tenia setze. A més, també anaven a compartir estudis de Dret, encara que no eren companys de facultat, ja que Fuset s'examinava a Sevilla i Múrcia, mentre que Federico ho feia a Granada.

Sabem que Fuset també tenia inclinacions literàries i que, en tot el període referit, escrivia articles i havia iniciat una novel·la, que pensava dedicar-li al poeta, a més d'algun que altre conte. Per això, en les cartes es parla de música, ja que Fuset valorava sobretot el Lorca pianista i compositor, d'Antonio Machado, de Rubén Darío, de revistes i periòdics, dedicatòries, articles, poesia, sentiments artístics..., aficions compartides que van donar origen a una confraternitat profunda. De fet, en el llibre de prosa *Impresiones y paisajes*, publicat l'any 1918, Lorca li dedica a Fuset la secció segona del relat "Granada", intitulada "Albayzín" ("A Lorenzo Martínez Fuset, gran amigo y compañero").⁹ De manera recíproca, Fuset havia comentat eixe primer volum de Lorca en la revista valenciana *Letras y figuras*.¹⁰ Així mateix, en una carta li tramet l'opinió tan positiva que Antonio Machado, amb qui mantenia també una certa amistat, tenia de Lorca: "Machado te pondera. Me dice que te ha escrito, reconoce en ti al músico y al literato, pues en el fondo es arte mismo. Tu prosa es musical. Y en resumen casi te bendice".

A més, és probable que prèviament Lorca haguera regalat un altre text a Fuset, l'article "Comentarios a Omar Jayyam", que s'havia publicat en la revista *Letras*, de Granada, el 30 d'octubre de 1917, i que Ian Gibson li atribueix a Federico, tot i que estava signat amb el pseudònim Abu-Abd-Alah. La dedicatòria de l'escrit sobre el poeta persa Omar Kayyam diu: "Para mi querido amigo Lorenzo Martínez Fuset".¹¹

Posteriorment, en una carta de la primavera de 1918, ja editada l'obra *Impresiones y paisajes*, Fuset li diu a Lorca:

"Mi queridísimo Federico: He recibido tu libro; no sabía si en el hojear de sus páginas encontraría destellos de amor. Al fin, y en una de las dedicatorias, lo he comprendido. Se respira en sus distintas fases, amor fraternal el mío, amor de padre tu maestro (...), amor sensual, tal vez raro, el de María Luisa. Acaso me equivoque, no lo desearía... ¡María Luisa! y a mi mente viene la mujer idílica por ti comprendida, me parece verla en un cierre de la Gran Vía. En fin secretillos de todos y que todos saben".¹²

Sembla, per tant, que entre Lorenzo i Federico hi havia, tot i que no coneixem les desaparegudes cartes de Lorca, una intensa amistat, farcida de romanticisme i sensibilitat, amb paraules plenes d'apassionament, la qual va durar eixos tres anys: "Quiero una amistad, una amistad, solamente la tuya, por ejemplo, y desprecio las demás que acaso no tenga como ésta el gran detalle de la Sinceridad". Amb tot, els dos estaven, en eixos anys, enamorats de joves donzelles. Així Fuset li escriu a Lorca "Hazme caso: ama a Mª Luisa cuanto puedas. Es el consejo del que se siente hermano tuyo" o, també, "Me place que estés enamorado. Ella ha de saber tus locuras de artista..."; i d'ell mateix conta: "Una pueblerina ha sido mi ilusión, me ha absorbido el seso, me ha amado, la amaba y aún la amo. ¿Por qué ocultarlo?".

Més endavant, encara que es manté una certa connexió, Lorca i Fuset van prendre camins personals i professionals diferents; de fet, l'última referència escrita que hem trobat sobre la seua relació personal és de l'any 1923. Fuset ja s'hi trobava exercint a Barcelona; des d'allí, Emilia Llanos, una íntima ami-

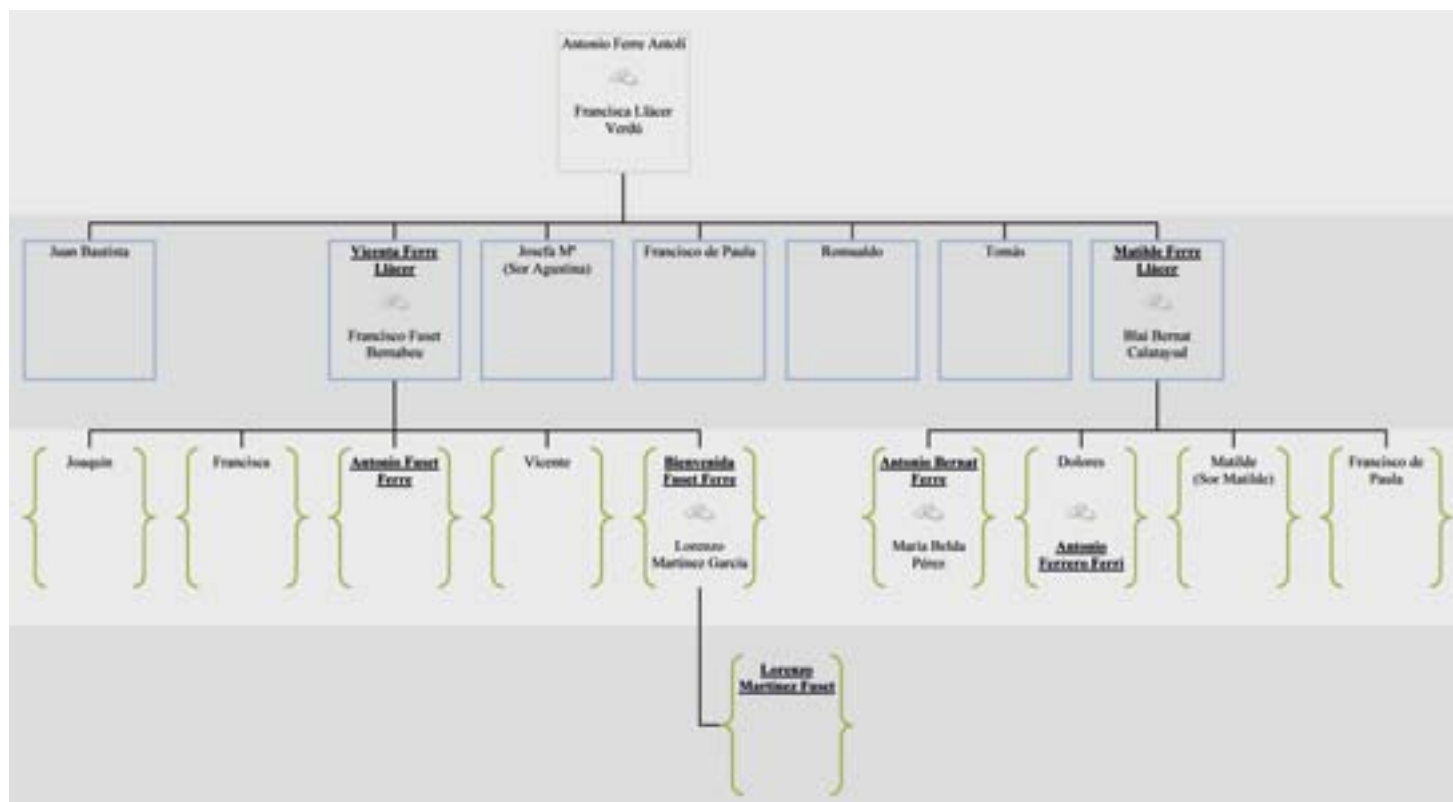
⁸ GIBSON, I., *Federico García Lorca...*, p. 118.

⁹ GARCIA LORCA, F., *Obras VI, Prosa 1*. Edición de Miguel García Posada. Ed. Akal, Torrejón de Ardoz, 1994, p. 144.

¹⁰ GIBSON, I., *Federico García Lorca...*, p. 184, i TINNELL, R., "Correspondencia inédita...", p. 320.

¹¹ GIBSON, I., "Un posible artículo de Lorca sobre Omar Jayyam": *Cuadernos Hispanoamericanos* 433-434(1986) 37-42. També apareix reproduït l'article en: GARCIA LORCA, F., *Obras VI...*, p. 66.

¹² GIBSON, I., *Federico García Lorca...*, pp. 190-191. Mª Luisa Egea era una jove granadina, quatre o cinc anys major que Lorca, pianista, rossa i de la qual sembla que el poeta estava secretament enamorat. En la carta, Fuset es refereix a la Gran Vía de Granada, carrer on van viure els Lorca en aquells anys.

Arbre genealògic amb els orígens bocairentins de Martínez Fuset

ga de Lorca, li escriu el 31 de juliol i li comenta que volien organitzar en la ciutat comtal una lectura de poemes, i que esperaven, per a portar-ho a cap, a què Fuset tornara de València, on pensem que podia haver anat a visitar la família. Finalment, el recital de textos lorquians es va fer en l'any 1925, quan Lorenzo ja s'havia establert a Canàries.¹³

3. Martínez Fuset i Bocairent

Lorenzo Martínez Fuset, nascut a Úbeda, el 23 de novembre de 1899, tot i que vivia a Baeza, era fill de Lorenzo Martínez García i Bienvenida Fuset Ferre; tenia dues germanes, Antonia i Vicente, i un germà, del qual desconeixem el nom. El pare era andalús, posseïa una masia i podia dedicar-se al comerç i la indústria agroalimentària [*"máxime con un nuevo molino aceitero que ha comprado mi papá"*], però la mare tenia orígens bocairentins. Pensem que era filla de Francisco Fuset Bernabeu, de professió forner,¹⁴ que devia ser foraster, i de Vicente Ferre Llácer. En el padró municipal de 1857 consta que estaven casats i que tenien 32 i 26 anys, respectivament, i dos fills, Joaquín i Francisca, de 4 i 2 anys. El matrimoni degué tindre posteriorment, almenys, altres tres descendents: Antonio, Vicente i l'esmentada Bienvenida. Així mateix, van abandonar Bocairent, encara que no tenim notícies fefaents ni respecte a la data ni sobre el lloc on es van establir, encara que tot ens fa pensar que va poder ser en terres andaluses.

Els germans Vicente i Antonio van formar part dels valencians que, en la segona meitat del segle XIX, van emigrar a buscar fortuna a Filipines, llavors colònia espanyola. En el cas del primer, que allí havia canviat el segon cognom i l'havia transformat en "Ferry", probablement per mimetisme amb

la influència americana, coneixem que en l'any 1896 encara estava a Manila, com ho mostra una carta que dirigeix a una empresa de Jerez de la Frontera on explica que el 31 de desembre de l'any anterior havia deixat de pertànyer a la casa comercial del seu germà, havia cessat en els poders que tenia conferits per aquell des de 1890 i que pensava seguir dedicant-se a negocis d'importació i exportació.

Més èxit sembla que va tindre Antonio, el qual no sols es va dedicar als negocis (comercials, miners, d'importació de vi i altres begudes alcohòliques...), sinó que també va assolir una projecció social i política important. Així, en els anys anteriors a la guerra entre Espanya i Estats Units i a la declaració d'independència de Filipines de 1898, era el president del "Casino Espanyol", el club social conservador dels hispans residents, d'on va ser, també, comandant de voluntaris de les forces militars allí creades, i tinent d'alcalde de Manila. Degué tornar, de manera definitiva, en el mes d'abril de 1899, després d'haver realitzat gestions notables en defensa dels presoners espanyols; així, entre d'altres actuacions, va participar de manera activa en les conversacions finals, celebrades a París, per a l'alliberament i repatriació d'uns 6.000 supervivents, molts d'ells ja donats com a morts pels seus familiars, que es van efectuar entre desembre d'aquell any i gener del següent.¹⁵

Establert a Espanya, Antonio Fuset va ser, en febrer de l'any 1900, capità major de les festes bocairentines, per la comparsa d'Estudiants, els components de la qual li van regalar un pergami en el mes de desembre següent, que encara es conserva en el maset de la filà, on se'l tracta com a "*esclarecido compañero*", mostra de la consideració social de què gaudia. Segurament, havia volgut celebrar d'eixa manera el seu regrés a la península i fer una ostentació manifesta dels

¹³ GIBSON, I., *Federico García Lorca...*, p. 398.

¹⁴ ARXIU MUNICIPAL ONTINYENT, *Protocolos Notariales de Martín Melchor Calabuig*, 1852, 30 d'agost i 1 de setembre, ff. 321 i 326.

¹⁵ JIMÉNEZ MANCHA, Juan, "Los verdaderos últimos de Filipinas": *Revista de la SEECI* 5 (2000) 67-85. També, en alguns documents filipins advertim que el cognom "Ferre" s'ha transformat en "Ferri". D'una època anterior, en concret de 1885, hem trobat una notícia sobre Antonio Fuset en la revista *Las Dominicales del libre pensamiento*, setmanari de caràcter lliurepensador i racionalista: des de Jerez de la Frontera aporta un donatiu de 2'50 pessetes per a socórrer les víctimes del còlera de Múrcia.

èxits assolits. És una prova evident, a més, de què els Fuset Ferre encara mantenien un cert contacte amb el poble d'on procedien els seus avantpassats, i en què, fins i tot, podien haver nascut.

Si llegim amb atenció les cartes anteriors de Lorenzo Martínez Fuset a Federico García Lorca, observem dos detalls relacionats amb la seua família materna: l'afirmació que era cosí del Sr. Ferrero i la indicació al poeta que li envie la correspondència a l'adreça d'Antonio Bernat a València. Qui eren els dos personatges esmentats per Fuset?

El matrimoni format per Antonio Ferre Antolí i Francisca Llácer Verdú, que vivia en la casa 264 de la vila, situada en el carrer de la Mare de Déu d'Agost, tenia, segons el Padró Municipal de 1848 set fills. La xica major era Vicenta, l'àvia de Fuset, la qual tenia, llavors, 18 anys. La menuda era Matilde, que en tenia 3. Aquesta es va casar en segones núpcies, amb Blai Bernat Calatayud, vidu, i va tenir quatre fills: l'esmentat Antonio, Dolores, Matilde i Francisco, el qual va morir d'infant arran de la mossegada d'un gos rabiós.

Per tant, Antonio Bernat Ferre, era cosí germà de Bienvenida Fuset Ferre, la mare de Lorenzo, i estava casat amb Maria Bel-da Pérez. Va regir la botiga local "El Siglo", des de l'any 1906, en què son pare li la va arrendar, quan Antonio encara era fadrí, fins a l'any 1914, en què el matrimoni se'n va anar a València, on el marit es va dedicar a l'activitat comercial. Vivia en el carrer Lauria, situat en el mateix centre de la ciutat, habitatge en el qual s'hostatjava el seu nebot Lorenzo, quan visitava València. A més, en la capital de la província va desenvolupar una activitat pública notable, ja que va ser cònsol de Xina, i regidor i tinent d'alcalde de l'Ajuntament.¹⁶ Així mateix, en l'any 1918, com havia fet prèviament el seu cosí Antonio Fuset Ferre, va ser capità de la Filà dels Estudiants en les festes bocairentines.

De la lectura d'una carta, de 24 de novembre de 1916, es desprén que Lorca li havia comunicat abans a Fuset que pensava passar aquell hivern a València. Aquest li respon que, si ho fa, *"dímelo cuando, para que si en ésa no conocierais a nadie, fuerais visitado por mi primo el Alcalde de la misma y os sirviese en lo que necesitareis"*.¹⁷ L'ofertament anterior reafirma l'afirmació de la relació familiar entre Antonio Bernat i els Martínez Fuset. De fet, en eixe moment devia ser prou estreta, ja que sabem que en el mes de juliol de 1917 les germanes de Fuset estaven a València *"en la batalla de las flores"*, és a dir, en la festa i fira de l'estiu.

Amb tot, la lletra anterior conté dos detalls notoris, que cal assenyalar. Per una banda, com ja hem dit, Fuset no era cosí de Bernat, sinó nebot, però com la diferència d'edat entre ells era de tan sols setze anys, el considera com a cosí. Per altra, Bernat tampoc era l'alcalde de València, càrrec que ocupava Fidel Gurrea Olmos, sinó que va ser regidor i nové tinent d'alcalde des de 1916 a 1920. Suposem que tant una cosa com l'altra eren una manera de fer-se l'important i donar-se una certa rellevància davant del seu admirat Lorca.

Quan, l'any 1914, el matrimoni format per Antonio i Maria van abandonar la tenda de Bocairent, en el carrer del Ravalet

núm. 8 (ara, "Bisbe Miró", núm. 4), els van substituir en la gestió del comerç, encara que no per massa temps, la germana d'aquell, Dolores, i el seu marit, Antonio Ferrero Ferri, natural d'Ontinyent. Per tant, Fuset tampoc era cosí de Ferrero, com afirma en la carta enviada a Lorca des de Bocairent, sinó que era el marit de la tia Dolores, el qual també devia ser uns diu-huit anys major que Lorenzo. Una altra germana Bernat, Matilde, encara era fadrina i havia d'atendre sa mare, que encara vivia, abans d'ingressar com a religiosa en el convent local de les agustines deu anys després. Així doncs, quan Lorenzo passava uns dies a Bocairent podia hostatjar-se bé en la casa d'aquestes, situada en la plaça Joan de Joanes, ben a prop de la tenda, bé en l'habitatge de Dolores i Antonio, amb el qual diu que feia excursions pel terme, activitat molt valorada per les noves línies pedagògiques de l'època.

Poc més relata la curta missiva enviada des de Bocairent, a no ser la curiosa notícia del "fruchampañ". Sembla que el botiguer havia creat una indústria amb un tal Orquín. En el mateix carrer vivien dos persones amb eixe cognom: Manuel Orquín Guillén, barber, i José Mª Orquín Jornet, carnisser. Ben bé podia ser un d'ells l'altre soci del negoci. El "fruchampagne" era una mena de xampany de fruita, que es bevia com a refresc i s'anunciava com a beguda espumosa, no alcohòlica, recomanada pels metges, saludable, tònica i feta d'extractes de fruits i sucre. Sembla que estava de moda en eixa època, encara que la vida de la fàbrica bocairentina degué resultar efímera, ja que no hem trobat cap document, més enllà de la carta, sobre l'activitat.

Per tant, la relació de Martínez Fuset amb Bocairent va ser, també, cosa de joventut. Poc després, el matrimoni Ferrero Bernat se'n va anar del poble, mentre que Lorenzo va començar la seua carrera jurídica i militar i ja no degué tornar per ací a passar uns dies estiuencs. Així, acabats els estudis de Dret, va oposar i fou destinat com a fiscal de la comandància general de Melilla, l'any 1920, on va estar un any, abans d'anar-se'n a Tenerife, on es va quedar fins a setembre de 1922. Després d'un període a Barcelona, com a auditor de guerra de la

¹⁶ Sobre el traspàs del negoci del pare (Blai Bernat Calatayud) al fill Antonio: ARXIU MUNICIPAL ONTINYENT, *Protocolos notariales de Vicente Colomer Sanz*, 1906, ff. 483-484 v. A més, alguns aspectes de la biografia d'Antonio Bernat en: SEMPERE DOMÉNECH, Mª Josefa, "Bocairent, Consulado general de China": *Revista de Festes de Moros i Cristians de Bocairent* (2003) 118-123.

¹⁷ Archivo Fundación García Lorca, COA-607.

4ª Regió Militar, a partir del mes d'agost de 1924 ja es va establir definitivament a les Illes Canàries. Allí es va casar amb Angeles Pérez, filla del polític i novel·lista Benito Pérez Armas, i va romandre fins a l'alçament militar i el començament de la Guerra Civil. Poc abans de la insurrecció, havia publicat el llibre *El testamento militar*.¹⁸ Sembla que ja havia abandonat les volences literàries i les havia substituït pels afers jurídics i militars.

4. De l'ascens fulgurant de Fuset a la mort de Lorca

Quan es parla de les persones més íntimament relacionades amb el general Franco en els moments immediatament anteriors al colp d'estat, guerra civil i primers anys de la dictadura, sempre apareix el nom de Lorenzo Martínez Fuset. De fet, en el conegut llibre de Ramón Garriga *Los validos de Franco* comparteix eixe honor amb Blas Pérez González i Luis Carro Blanco.¹⁹

Establert a Canàries, com ja hem dit, des de 1925, on va arribar a guanyar, també, unes oposicions a notaria, ell i la seua dona Ángeles van ser el matrimoni amic dels Franco, quan aquest va arribar a Sta. Cruz de Tenerife. Fuset es va convertir en un confident lleial del Cabdill, en el seu assessor jurídic i va lligar la seua vida a la del dictador fins a l'any 1945, quan va regressar a les Illes i es va establir, ara ja de manera

definitiva, tot compaginant l'activitat com a notari de la capital de Tenerife amb l'empresarial, fins a la seua mort, el 26 d'abril de 1961. Sense entrar en més detalls biogràfics, que es poden consultar, tant en el llibre esmentat, com en altres monografies sobre el primer franquisme, la figura del tinent coronel Martínez Fuset ha passat a la història per haver sigut el responsable de la seguretat de Carmen Polo i la seua filla en els primers moments de la sublevació i, tristament, per ser el militar que li duia diàriament al dictador la llista dels condemnats a mort, a fi que aquest donara el preceptiu "enterat" o commutara la pena per una altra inferior. Per això, s'ha arribat a escriure: *"De igual manera que se cita al fraile Torquemada para hablar de la Inquisición en tiempo de los Reyes Católicos, surge el nombre de Martínez Fuset cuando se trata del aparato que se montó con el fin de que los vencedores impusieran su ley a los vencidos durante la guerra civil"*.²⁰ I de fet, alguns testimonis parlen de la seua duresa extrema i del gran poder que

va acumular en els primers anys de la dictadura, encara que altres, més afins al règim, mitiguen eixes afirmacions.

En la matinada del 19 al 20 d'agost de 1936 va ser executat a tirs, en el barranc de Viznar, a prop de Granada, el poeta Federico García Lorca, amb un mestre republicà coix i dos banderillers anarquistes. Segons els estudiosos, havia estat detingut tres dies abans, el 16, per un grup paramilitar feixista del qual formaven part, entre d'altres, el membre del partit conservador catòlic "Acción Popular" i ex-diputat de la CEDA, Ramón Ruiz Alonso i l'advocat, Juan Luis Trescastro Medina. L'afusellament va comptar amb el beneplàcit del governador civil de Granada i del general Queipo de Llano, que dirigia la sublevació a Andalusia. Immediatament, ens salta el dubte: podia haver fet alguna cosa, per tal de salvar la vida de García Lorca, l'assessor àulic de Franco i amic íntim de joventut del poeta, Lorenzo Martínez Fuset, el mateix que, vint anys abans, li havia enviat una carta entranyable des de Bocairent?

Segons Garriga, *"hasta que no se hizo cargo Martínez Fuset de la Asesoría Jurídica del Cuartel General del Generalísimo, en Salamanca, cada general aplicaba la justicia a su modo mientras se permitía, en muchos casos, que los requetés, falangistas y elementos incontrolados continuasen practicando los asesinatos que se definían como paseos"*.²¹ L'establiment de la citada caserna de l'Estat Major franquista es va realitzar l'1 d'octubre de 1936, encara que el control directe per Franco de les sentències a mort, dictades pels tribunals, no es va produir fins al mes de març de l'any següent. És probable, per tant, que Fuset no arribara a conèixer la detenció i posterior assassinat de García Lorca, atés el descontrol de la repressió en ambdues zones en els primers mesos de la Guerra Civil, i que no poguera fer res per evitar l'homicidi. De fet, Tinnell recull un testimoni oral de la filla de Martínez Fuset, on indica que son pare va visitar la família García Lorca a fi de donar-los el condol per la mort de Federico.²² Així i tot, el tema ha estat motiu de controvèrsia.

Siga com siga, el que és evident és que l'amistat mútua va acabar d'una manera tràgica. Fuset, admirador en la seua joventut de Lorca i Machado, i que en una carta enviada al poeta granadí el 6 de març de 1918 lamentava la derrota electoral dels amics de Federico, els socialistes Fernando de los Ríos i Gabriel Morcillo, [*"De tus amigos "De los Ríos" y "Morcillo" ni una palabra. Lamento su derrota electoral aunque veo la influencia de dinero contrario"*], va optar per situar-se, anys després, en el flanc contrari. Va ser el destí paradoxal d'un bon grapat d'espanyols en la contesa fratricida. I mira per on, Bocairent va ser, també, protagonista casual de la relació fraternal, romàntica, artística i literària de dues persones que han simbolitzat el mite i realitat de les dues Espanyes.

Josep-Vicent Ferre Domínguez

¹⁸ MARTÍNEZ FUSET, L., *El testamento militar*. Talleres Gráficas Margarit, Santa Cruz de Tenerife, 1935.

¹⁹ GARRIGA, R., *Los validos de Franco*. Ed. Planeta, Barcelona, 1981, pp. 15-125.

²⁰ GARRIGA, R., *Los validos...*, p. 125.

²¹ GARRIGA, R., *Los validos...*, p. 42.

²² TINNELL, R., "Correspondencia inédita...", p. 321, nota 19.

Manuel Santonja Domínguez, l'home, el poeta, el fester

Amb motiu de la 26ª Trobada d'Escoles en Valencià de la Vall d'Albaida celebrada a Bocairent en data 1 de juny del 2013, vaig estar al poble. Quina seria la meua sorpresa, al comprovar les riuades de gent, de pares amb els seus fills –futur–, que inundaven els carrers de la vila, amb una il·lusió, una finalitat: fer de la nostra llengua una manifestació col·lectiva/festiva de reivindicació, de crit unitari. En un temps en què la gent no creu en quasi res, per les manipulacions mediàtiques i institucionals, encara queden llums que encenen l'esperit col·lectiu d'un poble al voltant d'una cosa objectiva: la Llengua Valenciana.

Em venen algunes reflexions al voltant d'aquest fet. Aquest any l'homenatge d'Escola Valenciana fou al voltant del poeta Vicent Andrés Estelles:

*"Assumiràs la veu d'un poble,
I serà la veu del teu poble
I seràs, per a sempre, poble,
I patiràs, i esperaràs,
I aniràs sempre entre la pols,
Et seguirà una polseguera."*

Pense, és el temps dels poetes, dels homes amb dignitat. A Bocairent també en tenim. Sense fer comparacions, deia coses com aquestes:

"Si la llengua és expressió de la vida i del amor devem donar-li el sabor de puresa i perfecció"

Em referisc a Manuel Santonja Domínguez, de qui diré algunes cosetes, en espera d'un treball més exhaustiu, més profund que el situen en el lloc social, que per dret, s'ha guanyat al llarg de la seua apassionada vida: d'home, de poeta, de fester.

L'HOME

Manuel Santonja Domínguez, naix a Bocairent el 20 d'abril del 1915, fill de Vicente Santonja Domínguez i Quica Antonia Domínguez Sirera. Tingueren una família de set fills. Un mort, Quiquet, en el front de Balaguer, en l'any 1938. L'amor per la lectura l'atrapa de ben jovenet, envoltat pels seus germans llig tot el que li arriba. A casa els llibres mai faltaven, i a va fer teatre en els grups locals de l'època republicana.

Als 21 anys (1936) va eixir del poble a fer el servei militar a les ordres del govern republicà. Aquell mateix any esclatà una guerra absurda. L'any 39 tornà al seu poble amb el grau de capità de l'exèrcit, i buscà faena. Però dos mesos més tard, el nou govern colpista l'envià a l'Àfrica, a un batalló disciplinari perquè complira de nou amb les obligacions militars. Després a "la carcel modelo", targeta postal: *"A un no me han juzgado ni he prestado declaración alguna, no creo que tarde mucho"* (4-2-1940). A l'eixida s'instal·là a Aldaia on va viure. Es casà en l'any 1945 amb Maria Bernabeu, d'Ontinyent. A la fo-

tografia qua acompanya aquest article apareixen mb el seu fill Manolín de quatre mesos, a l'agost del 1953. Morí a Aldaia, el dia 28 d'octubre de l'any 1998. Tot són punts de partida, d'estudi i reflexió de la seua dilatada vida, que cal ampliar.

EL POETA

El recorde, allí assegut, al racó, en la seua butaca, llegint. Escoltava, amb molta cura, els meus esdeveniments militars a Bètera – era el meu domicili del "pase pernocta" dels caps de setmana-, de tot allò, que em fascinava en aquells moments: la família, la *novia*, la música, la festa. De tot, el que més em va quedar fixat, és aquell quadre que tenia al menjador penjat i, que tanta satisfacció l'hi produïa: El Títol de Professor de Llengua Valenciana.

Jo pensava per a mi: com era possible, una persona amb un passat i un present tant precari, es prenguera amb tant d'entusiasme el conreu de la llengua, la cultura valenciana, en uns temps que la paraula era el silenci, la por, la consigna?

Tot partint de les premisses històriques obertes, pense, en allò què Victor Vañó Peidro i Pau Calabuig¹ fan sobre el nacionalisme valencià a Bocairent, cal introduir noves vessants,

nous matisos calidoscòpics que ens porten a comprendre el nostre passat col·lectiu com a poble.

És a València, quan entra en contacte amb "lo Rat Penat", mitjançant els cursos que aquesta entitat organitzava. Els seus mestres foren: Carles Salvador, Ferrer Pastor, Enric Valor entre altres. Tot utilitzant des d'aleshores el valencià com a forma d'expressió literària.

En l'any 1951, fou presentada a València la Magna Obra del Diccionari Català - Valencià - Balear.

El Curs de Llengua del Rat Penat 1953-1954, en el seu Butlletí deia:

"A l'igual que l'any passat, l'Obra del Diccionari Català - Valencià - Balear, va concedir els tres premis establits als curse-tistes tant en el Curs Oral, com per Correspondència, consistent en un viatge i estança de set dies a Barcelona, visitant monuments, arxius, etcètera, a càrrec de la dita Obra del Diccionari totes les despeses.

Els alumnes premiats enguany han estat :

- Vicent Ferris García. Curs per Correspondència. Capital. Advocat i fiscal d'un Jutjat de València.

- Antonio Pérez Perales. Curs Oral. Administratiu de MACOSA.

- Manuel Santonja Domínguez. Curs per Correspondència, per als cursetistes de fora de València. Teixidor.

Com veiem, els dos darrers inscrits es poden inscriure en les classes populars"

D'aquets viatge, em consta, l'existència d'un manuscrit/diari de sucosa interpretació del nacionalisme d'aleshores.

De l'aplec prohibit. Bocairent, 27 d'octubre del 1963. En aquells autobusos que foren parats, abans d'entrar, al barranc d'Ontinyent, venia el tio Manuel i, conservava el seu bitllet i tota la documentació de la "Crida" del IV Aplec de la Joventut del País Valencià. Organitzat per la Joventut de lo Rat Penat i la Joventut Catòlica de Bocairent.

La sensibilitat i imaginació, són les facultats necessàries per a poder comprendre, interpretar i conèixer la poètica escrita en la soledat del seu temps, per a complir un deure, traure un somriure, una melància, un sentiment d'amics, familiars, quintos, músics, associacions, etc., que esperem un dia recopilar, com un patrimoni cultural d'un poble amb necessitat de referents d'aquesta natura.

Poemes com:

- **"Bell Record"**. Recitat per primera vegada en la Unió Alaquasense Musical, la nit del 27 de novembre del 1955.

- Les lletres de l'**Himne del poble d'Alaquàs**, a la Verge de l'Olivar i La Unió Alaquasense Musical (13-11-1980).

- Aquest recull de poemes publicat per Mariola Literària (1992), en un llibret titulat **"Set poemes i una cançó a Bocairent"** amb motiu de l'homenatge que li va fer l'Ajuntament de Bocairent. Sols adjunte alguns fragments per no fer-ho extens.

La Filà de Moros Marins mitjançant un escrit de Xavier Bernat, es va adherir a l'esmentat homenatge.

- **"L'Esgoladora"**, 24 de març del 1956.

*"Pujant pel camí al Santo Crist
Com una joia incitadora
Dona alegria al meu pit
La lluenta esgoladora."*

- **"El sospir d'absència"** 1956.

"A tots els fills de Bocairent que per deferent motiu o circumstància es troben absents de la pàtria xica. Amb tots ells, amb vincle de germanor."

- **"La música"**, 28 de novembre del 1976.

*"Quant s'expressa un sentiment.
Quant el cor parla a la vida.
Quant la pau a tots convida
A tindre amor permanent"*

- **"Infantesa a Bocairent"**, 24 de març del 1977

*"Triqui-trac-pam
Triqui-trac-pam. Triqui-trac-pam.
Encara tinc als oïts
Aquell triqui-trac-pam dels telers.
Els fusets que em cremaven els dits
I el rum-rum-rum del tornet."*

- **"També tu eres flor"**, febrer del 1964

- **"Perquè el poble cante"**, música de la cançó: un beso i una flor, 1974

- **"Parlar bé, és viure millor"**, 1970

- **"Secret d'amor"**, inèdit.

Com deia, Joaquin Beneyto Castelló³, que guarda totes les cançons impresas de cada reemplaçament de quintos: *"aquel·les cançons als quintos ens va donar ànim per a passar la mili"*.

Quintos de l'any 1955. Música: "La niña de puerta oscura".

*"Bocairentineta meua
Vull cantar-te una cançó.
Perquè eres tan boniqueta
Me dones inspiració"*

L'ajuntament, en sessió ordinària, en data 27 de març de l'any 2004, va anomenar l'Escola d'Educació d'Adults amb el seu nom, és a dir, Manuel Santonja Domínguez, en homenatge a la seua trajectòria humana i literària.

EL FESTER

No seria el que va ser, sense Bocairent i els seus Moros Marins. Venia d'una família d'arrels profundes de bons Mariners: el tio Quico "el sagristà", els germans Vicente i Leandro i, tants altres amics, clavaren en la seua sang un verí que mai es va poder llevar. Per a ell, la Festa, era un ritual que cada any es presentava i, mitjançant les seues cançonetes prenyava la festa d'harmonia, diversió o sentiment. El fer una cançó li re-

presentava el cordó umbilical que lligava festa darrere festa, mantenint, al llarg de l'any, la flama de la festa al seu cor.

Començà a escriure cançons per a la filà en l'any 1932, "*Maria Magdalena*" i, el 1933 "*Maria de la O*". Ambdues cançons estaven escrites en castellà, i aleshores vivia a Bocairent. A la Filà de Moros Marins estava apuntat el seu germanet Rafael, segons consta en els apunts del "Tio Belda"⁴.

Després, ja a Aldaia, comença la seua prolixa creació literària en valencià, serà l'any 1951 fins l'any 1978.

Cançons tan populars com:

Any 1954, música: "Soy de Pénjamo"

"Ja estem arribant a Bocairent.

Ja es veu el campana.

De la carretera es veu la barrera

Que forma el mirador.

Muntions de cases, igual que les brases

Ens donen calor....."

Any 1963, música: "Moliendo café"

"Quan Bocairent el veges de nou pintar-se la cresta

Quan les campanes conviden deixar alegre el treball....

Veste'n a casa correns i posat el trage de festa

Per que començen les festes solemnes al Patró Sant Blai".

Poema tan actual com **Criteri de Festa**, del 1961, en el qual el poeta reflexa el seu sentir, de molta actualitat hui: el canvi o no de la data de les festes.

La relació entre els dos poetes Miguel Cantó i Manuel Santonja és ben evident. Tots dos són Moros Marins, són joves i, Manuel ve tots els anys a festes, tot aportant noves corrents, experiències i coneixements de caire nacionalista. Existeix correspondència que així ho certifica. Bocairent restava molt lluny de la València d'aleshores.

Per a la Filà de Moros Marins va escriure quaranta-nou cançons, utilitzant la música de les cançons més populars de cada anys. Al temps, gran quantitat de poemes a capitans i

membres de la filà. Tot aquest treball el trobareu als dos llibres editats per la Filà de Moros Marins en gener del 1989 i 2008. Soci d'Honor de la Filà en l'any 1967.

El millor homenatge que li podem retre ara és llegir-lo i gaudir de l'obra poètica que ens ha deixat, al temps que, el seu record ens indueix a seguir la tasca pendent de retrobament de la nostra Llengua, la nostra Cultura.

Picanya, 30 de juliol de 2013.

Josep Antoni Santonja Castelló

Notes:

¹ Programa de Festes de Moros i Cristians de Bocairent. Any 2013 i Trames núm. 4. Bocairent. Any 2006

² Butlletí de Lo Rat Penat. Curs 1953-1954.

³ Programa de Festes de Sant Agustí de Bocairent. Any 2007.

⁴ Programa de Festes de Moros i Cristians de Bocairent. Any 2007

Bibliografia:

- Estelles, Vicent. "*El llibre de les Meravelles*". Ed. Tres i Quatre, poesia7, any 1971.
- Abel Soler Molina/Josep Antoni Ferre Puerto. "*Història de la Vila de Bocairent*." Edita: Ajuntament de Bocairent. Any 2003.
- "*150 anys de Moros i Cristians Bocairent. 1860-2010*". Edita: Associació de Festes de M. C. a Sant Blai, Bocairent. Any 2010.
- Calzado, Antonio. "*Entre la nit i el maresme*". Ed. Germania, any 2005.
- Manuel Santonja. "*Set poemes i una cançó a Bocairent*". Mariola literària, any 1992.

La Cova de l'Olivaret a Bocairent

Nou jaciment del Neolític antic

1: Emplaçament de la Cova de l'Olivaret.

Introducció

L'entrega per part d'un col·laborador del Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida d'un conjuntet d'interessants materials recentment arreplegats a d'aquest jaciment, amb presència de ceràmica cardial i d'un punxó d'os, ens ha dut a revisar tots els que ja teníem al MAOVA, procedents de la mateixa cova però d'altres entregues anteriors, per part d'altres col·laboradors, des de principis dels anys 80 del segle XX. Ara hem cregut escaient ajuntar-los i donar notícia d'ells, així com de la situació i dels trets bàsics de la cavitat, fent una primera valoració.

Entorn, situació i descripció

La Cova de l'Olivaret¹, també coneguda com la Cova de la Via dels Garrofers² es troba a mitjan barranc de la Fos, en la part alta d'una raconada de la seua vessant oriental, en un paratge on s'han arreplegat restes que indiquen una ocupació en època romana tardana (segles IV-V d.n.e). Aquest lloc, en el

vessant immediat a la cova, deu estar en clara relació amb l'assentament fortificat del Castellaret de la Fos, d'identica cronologia i situat a uns 750 m al sud-oest, però en posició encimbellada, a uns 120 m per damunt³.

Tot formant part de la capçalera del Riu d'Ontinyent, o Clarià, el Barranc de la Fos, on s'obri la cavitat, anomenat popularment de Lluna, en el seu sector més immediat a Bocairent, i dels Tarongers, en el d'Ontinyent, és el principal barranc que, travessant una abrupta zona de serres calcàries, des de Bocairent s'obri pas i desguassa les aigües cap a la vall d'Ontinyent. Per això deu haver servit sempre de comunicació –difícil i intricada, com la seua angosta orografia- entre les valls d'Ontinyent i Bocairent.

És una zona amb acusats desnivells, on abunden les coves i els abrics, els cingles i tallats de roca, les voltes i revoltes de la llera del rierol, amb aigües corrents de manera quasi permanent.

¹ O de l'Olivaret del Batà de la Roda. El Batà de la Roda, o Fàbrica de Pepe Juan, és un edifici fabril, que en algun temps va ser imponent fàbrica de paper i posteriorment tèxtil, es troba situat uns centenars de metres barranc avall de la cova i dels bancalets d'olivera i alguns ametllers, immediats al seu davall. Aquest bancalat es faria a l'ensens que la fàbrica, a finals del XVIII o principis del XIX, i estaria en relació a la propera factoria. L'edifici, amb la seua roda hidràulica, es mantenia prou bé fins a l'incendi del 1994, trobant-se ara molt enrunat; els vells bancals d'olivar es troben abandonats de fa molt de temps, i han tornat a patir els efectes del cremat forestal de 2010.

² Amb aquest nom de Cova de la Via dels Garrofers és coneguda col·loquialment pels escaladors locals, per proximitat a aital via d'escalada. Alguna referència a d'ella vam publicar nosaltres amb anterioritat, a causa d'haver-s'hi trobat algun fragment de ceràmica romana tardana (Ribera, 1995: p. 89. Ribera i Bolufer, 2000: p. 200, núm. 67). Degut a la seua freqüentació, també és coneguda com a Cova de les Gralles, per altres excursionistes.

³ Amb J.P. Bolufer, estem ultimant una aproximació a d'aquest parell d'assentaments romans.

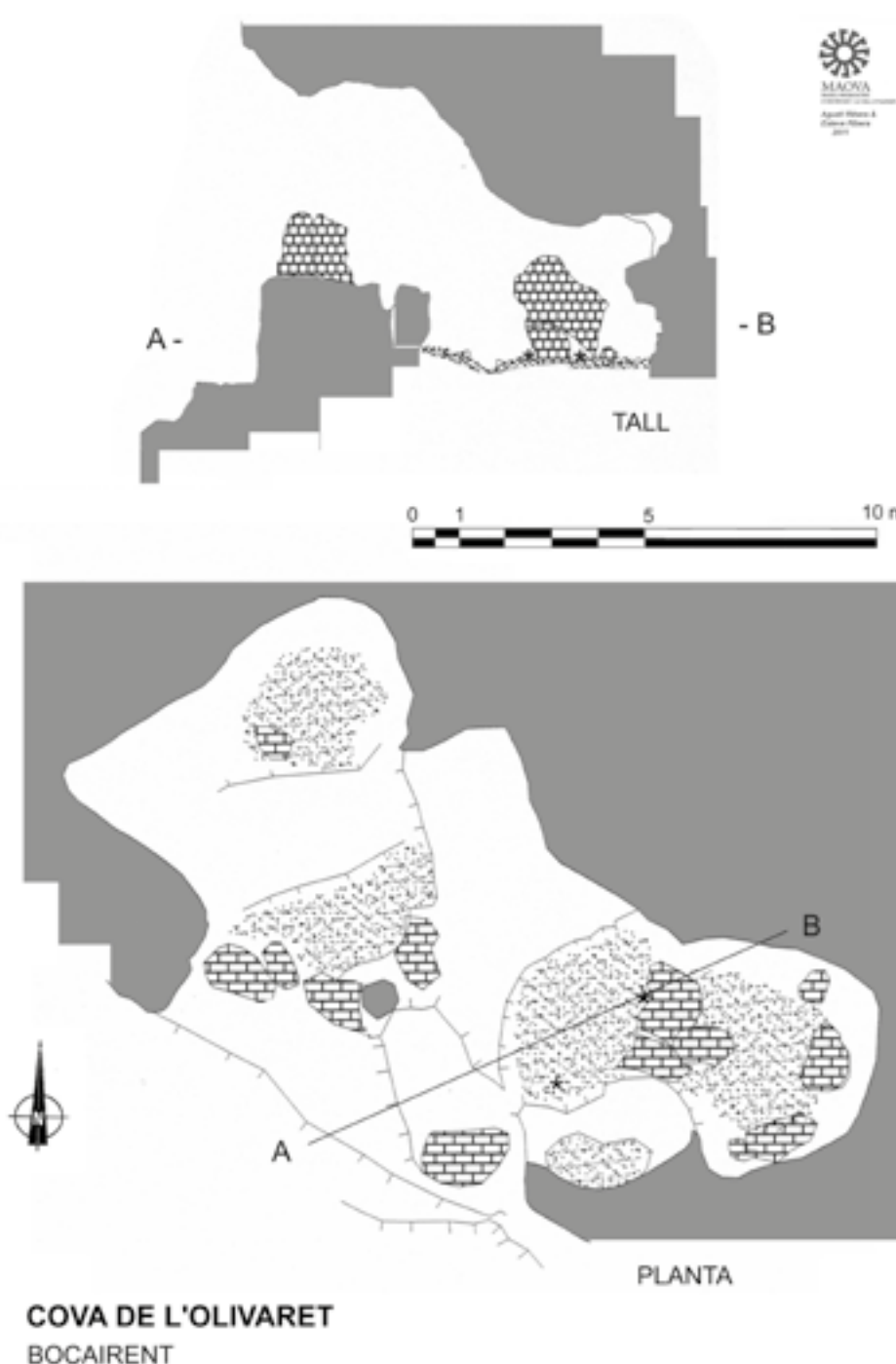
2: Aspecte de l'entrada de la Cova de l'Olivaret

3: Interior de la Cova de l'Olivaret, sector sudoest.

Des de les respectives valls, la Cova de l'Olivaret es troba a mitja distància, és a dir, a uns 2 km del nucli urbà de Bocairent i a 1,7 km del Pou Clar. Està en terme de Bocairent, però a uns 700 m de la fita amb el d'Ontinyent. La cova és una de tantes obertes a mitja altura del vessant dret o de llevant del barranc, situada en el terç inferior d'un cingle, a uns 70 m d'altura sobre el fons del barranc. Per arribar-hi cal travessar els empinats bancalets d'olivar fins al peu del cingle. Des d'allí, l'accés a la cova és difícil, però practicable, a l'estar en part condicionat per una vella senda, feta amb parats de blocs de pedra, amb la finalitat evident d'utilitzar-la, probablement per a guardar ramat a l'interior de la cova, tot i que no hi ha senyes de cap muret de tancament.

La cova pròpiament dita està oberta cap al ponent, i està partida en dos sectors o grans boques, per un pilar o columna natural. A l'interior conforma com una gran sala d'uns 18 m de llarga per uns 8 m d'ampla, amb una altura variable d'entre 3 a 5 m. El seu sòl es presenta prou irregular, amb la roca formant clotades i alts escallons, tot amb alguns blocs clàstics. Els sostres es presenten relativament fumats. Al sector nord-oest, per on s'accedeix amb més facilitat, el sòl és relativament pla, amb algunes cubetes o afonaments entre les roques i blocs, on s'acumulen les terres. Al sector sud-est el sòl està més alt, però conforma com una depressió, el fons de la qual està reblert de terres i pedruscall i on hi ha alguns grans blocs caiguts. Pràcticament tots els materials provenen d'aquest sector sud-est.

Coordenades geogràfiques: 38°47'10,3" N – 0°36'6,43" W.
 UTM: X: 708.302,52 m –Y: 4.295.774,03 m. Altura snm.: 555 m.

Encara que en tot el barranc són nombrosos els llocs coneguts amb restes arqueològiques de diversos períodes, estacions amb art rupestre, etc., fins ara no s'ha constatat jaciments paleolítics⁴, i tampoc es pot pensar que fóra un indret especialment bo per a l'hàbitat permanent, car les terres aprofitables o mínimament aptes per al conreu es troben en relativa llunyania i amb accessibilitat no gens fàcil, almenys abans de l'època moderna.

El corrent d'aigua, junt als pendents, estarien en l'origen de la instal·lació, sobretot al segle XIX, de nombrosos molins, batans i fàbriques, al llarg de tot el recorregut del barranc. A banda els camins que els connectaven, sovint tallats a la roca, es construïren assuts per emmagatzemar l'aigua i moltes sèquies. Aquestes, amb mínim desnivell, i vorejant el curs del riu, recorrien fins obtenir la cota necessària per provocar un salt d'aigua suficient per fer girar les rodes hidràuliques; des d'elles, l'energia rotatòria s'aprofitava per moure tota la maquinària fabril. En total es poden comptar fins a 8 instal·lacions o enginys al llarg del barranc, en diferent i progressiu estat d'enrunament.

Però totes aquestes transformacions, amb la consegüent freqüentació humana, al final de l'època moderna, alterarien notablement l'entorn natural d'aquests barrancs.

5: Un dels conjunts de materials de la Cova de l'Olivaret. 85.108
6: Materials de la Cova de l'Olivaret. 211.87

Els materials

Per a abordar els materials respectarem les sigles i el número de conjunt assignat pel Museu, segons el degoteig d'entregues de materials. Així: els núm. 85.107 i 108, corresponen a materials entregats per Salvador Guerola, que foren arreplegats a la cova a primeries dels anys 1980. El núm. 94.040 correspon a idèntiques circumstàncies i al mateix col·laborador, però de l'any 1994. El 210.045, va ser arreplegat i entregat per Manuel Albuixech, l'any 2010. El conjunt 211.087, a priori de major interès, va ser arreplegat i entregat pel col·laborador Xavier Romero, l'any passat. A la fi, els núm. 212.005 i 212.040 són producte d'ulteriors visites nostres, en alguns casos acompanyats dels diferents col·laboradors, tots vinculats al Centre Excursionista d'Ontinyent, per tal de realitzar les oportunes verificacions i obtenir els detalls i garanties suficients, abans de la publicació.

Inventari de materials ceràmics i lítics

85.107

- 3 fragments ceràmics atípics un d'ells de magnífica, factura, desgredant petit, coccio oxidant i un acabament brunyit.
- 2 fragments ceràmics atípics a torn, coccio oxidant possible cronologia tardoromana.

85.108

- 85.108.01. Fragment ceràmic atípic, amb desgredant mitjà, coccio reductora, superfície allisada i que presenta un petit cordonet.
- 85.108.02. Petit fragment amb un mamellonet sota la vora, desgredant petit blanc calís, superfície erosionada que pertany al que coneixem microvasos (grup D).
- 85.108.03. Fragment ceràmic amb llavi arrodonit desgredant mitjà, superfície brunyida coccio oxidant/reductora. Sembla un vas classe A, és a dir un plat o escudella, forma oberta.
- 14 fragments ceràmics a mà majoritàriament amb coccio reductora presentant un bon nombre superfícies acurades algunes amb un bon brunyit. 50%.
- 3 fragments atípics a torn amb coccio oxidant i cronologia tardoromana.
- 1 fragment de lamineta de ferro molt rovellada.
- 1 fragment informe de sílex.

94.04

- 6 fragments ceràmics atípics la majoria amb superfícies tractades amb la tècnica del brunyit.

210.045

- Fragment de part passiva d'un molí de pedra sorrenca.
- 3 fragments ceràmics atípics un d'ells amb la superfície brunyida.

211.87

- 211.87.01. Puntxo sobre metapodi ovis-capra fes amb restes d'ocre.
- 211.87.02.3 Fragments atípics amb desgredant petit-mitjà, coccio reductora i amb pentinat interior i exterior.
- 211.87.03. Fragment ceràmic atípic amb desgredant petit, coccio reductora i superfície brunyida.

⁴ Els llocs més pròxims on fins ara s'ha detectat poblament del paleolític superior i/o epipaleolític serien: l'Abri del Vinalopó (Bocairent), a uns 5.5 km al sud de la Cova de l'Olivaret (Aparicio, 1977), l'Abri de l'Hedra (Ontinyent), a uns 8 km al nord (Ribera, 1995) i el Pinaret dels Frares (Albaida) a uns 9 km al nord-est (Faus, 1994).

7: Detall de materials, fragment cardial i pentinades.

- 211.87.04. Fragment ceràmic atípic amb desgredant petit, cocció reductora i decoració exterior feta amb petxina de *cardium edule*. La decoració està feta amb vora de petxina de *cardium edule* amb impressió doble.
- 211.87.06. Ascla sílex melat, de segon ordre amb senyals d'ús.
- 211.87.07. Fragment de fulla amb mossa retocada, sílex melat.
- 1 informe sílex.
- 1 ascla sense retocar.

212.05

- 212.05.01. Llavi arrodonit amb cordó sota la vora, desgredant mitjà-gran, cocció oxidant/reductora i superfície tractada lleugerament allisada i molt erosionada.
- 212.05.02. Fragment atípic ceràmica a mà, desgredant petit, cocció oxidant, superfície allisada i amb un cordó amb digitacions.
- 3 fragments ceràmics atípics un amb la superfície allisada i els altres dos brunyida.
- 1 fragment ceràmic a torn molt erosionat amb cocció oxidant.

212.040

- 212.040.01. Fragment de fulleta retocada amb retocs simples. Presenta senyals d'ús.
- 212.040.02. Llavi arrodonit desgredant mitjà, cocció reductora, superfície no tractada pertanyent a un microvas (Grup D).
- 212.040.03. Fragment ceràmic a mà amb restes de pentinat interior i exterior, desgredant petit i mitjà i cocció reductora.
- 10 fragments atípics a mà, tots ells presenten tractament de superfície majoritàriament brunyit.
- Fragment ceràmic a mà amb presència de desgredant mitjà i petit, superfície brunyida.
- 2 fragments informes de sílex amb senyals de foc.
- Un petit conjunt de carbons.

Material faunístic (ossos)

85.108

Cf. *Canis familiaris* (gos)

- Metatars III dret complet i ossificat (>8-10 mesos). Bp t: 7,45 mm; Bd t: 7,31 mm; GL: 60,39 mm.

Homo sapiens (humà)

- Fragment cranial. Termoalterat (color gris).

Cf. *Bos taurus* (boví)

8: Detall de materials, ceràmiques pentinades

- Fragment distal de diàfisi de tibia esquerra. Infantil. Taques negres de manganés (humitat).
- Fragment de molar termoalterat (color gris).

Ovis aries (ovella)

- Fragment distal d'húmer dret ossificat (>10 mesos). Bd: 25,35 mm. Marques de talls transversals sobre la zona distal en la cara cranial i caudal.
- Astràgal complet esquerre. Marques de tall transversals sobre la cara medial distal. Bd: 16,29 mm; GLI: 25,3 mm; GLM: 23,6 mm.

Ovicaprí indeterminat

- Fragment de maxil·lar esquerre amb D², D³ i D⁴. Poc desgast. Infantil.
- Fragment d'escàpula esquerra.
- Fragment de molar.

Talla mitjana

- 3 fragments de cos costal.
- Fragment vertebral.

Talla gran

- Fragment de cos costal.

No identificades

- 2 fragments.

94.04

Talla gran

- Fragment de cos costal.

210.045

Homo sapiens (humà)

- Astràgal dret complet. Amb taques de manganés (humitat).

Bos taurus (boví)

- Fragment distal no ossificat d'húmer dret. Infantil (<12 mesos). Afectat per la dentició de gossos?

Sus sp. (suid indeterminat)

- Falange primera. Epífisi proximal no ossificada (<24 mesos). Presenta certa corrosió química. Afectada per la dentició de gossos?
- Metacarp III dret complet no ossificat (<24 mesos).
- Fragment distal no ossificat de tibia dreta (<24 mesos). Presenta certa corrosió química (terra). Marques de talls transversals sobre l'articulació distal (cara medial).

Cf. *Canis familiaris* (gos)

- Fragment de vèrtebra atlas (1ª cervical).

Ovicaprí indeterminat

- Fragment distal de radi no ossificat (<36 mesos). Fractura postdeposicional.
- Fragment diàfisi de tibia. Taques de manganés. Gossos?
- Fragment diàfisi húmer. Termoalterat (color gris-blanc).

- Fragment diàfisi fèmur.
- Metacarp infantil. Arrossegaments i punçons de la dentició de gossos sobre les zones articulars i pròximes que han estat engolides.

Talla mitjana

- 5 fragments cranials.
- 2 fragments longitudinals de diàfisi.
- 2 fragments d'ós pla.

Talla gran

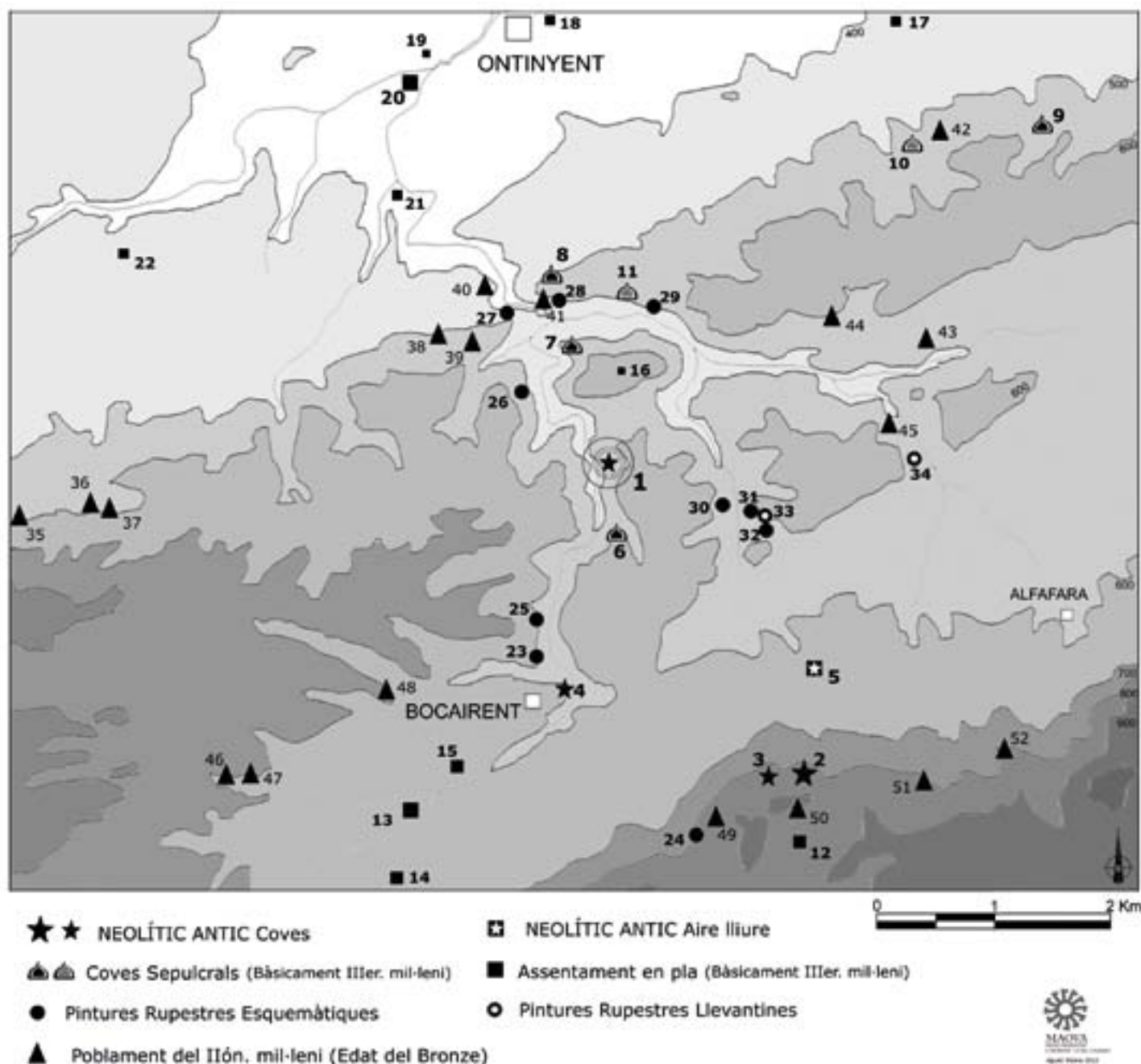
- Fragment d'ós pla (taques de manganés).

Au indeterminada

- 1/2 distal de tibiotars. Marques de talls profundes i transversals sobre un costat de l'extremitat distal.

9: Detalls del punxó d'os

10: Context arqueològic de la capçalera del riu d'Ontinyent:

1: Cova de l'Olivaret. 2: Cova de la Sarsa. 3: Coveta Emparetada. 4: Cova de la Piscina. 5: Les Dotze. 6: Cova de la Gerra. 7: Cova del Garrofer. 8: Coveta Guerola. 9: Cova del barranc de la Maciana. 10: Coveta del Torratser. 11: Balma de Bas III. 12: Santa Bàrbera. 13: L'Ílla. 14: La Casa Glòria. 15: Solanetes. 16: El Castellar Gran. 17: El Morenet. 18: Montés -I. 19: Ca Martí. 20: l'Arenal de la Costa. 21: Punta de To-

rús. 22: Vencinill -I. 23: Abrics del Calvari. 24: Abrics del Teular. 25: Abric del Cantal de la Fos. 26: Abric de la Creu. 27: Abric de la Monja. 28: Abric del Gegant. 29: Balma del Batà d'Alcanyís. 30: Abric del Pontet. 31: Finestres del Capellà II-III. 32: Cova del Capellà. 33: Finestres del Capellà -IV. 34: Barranc del Pantanet. 35: Altet de Cals Frares. 36: Barranc de la Volta-I. 37: Barranc de la Volta -II. 38: Turó de la Pól-

vora. 39: Alt dels Tarongers. 40: Tossal del Pou Clar. 41: Cagalló del Gegant. 42: Tossalet de l'Aire o la Penya Alta. 43: Bancal Redó -I. 44: Bancal Redó -II. 45: Penya del Toll Negre. 46: Barranc de la Frontera -I. 47: Barranc de la Frontera -II. 48: La Paixarella. 49: Teular de Sant Jaume. 50: Teular del Sapo. 51: Cabeço de Montserrat. 52: Cabeço Serrelles.

211.087

Ovicaprí

- Incisiva.
- Punxó sobre meta podi.

212.05

Talla mitjana

- 3 fragments longitudinals de diàfisi, un d'ells termoalterat (color negre).
- 6 resquills, quatre d'ells termoalterats (color marró-negre).

Sus sp. (Suid indeterminat)

- Fragment de diàfisi de radio esquerra amb l'epífisi proximal no ossificada (<12 mesos).
- Fragment de vèrtebra toràcica. Taques de manganés (humitat). Termoalterat (color marró).

Ovicaprí indeterminat

- Diàfisi d'húmer dret (cilindre).

No identificades

- Fragment.

212.49*Sus* cf. *scrofa* (senglar)

- Astràgal complet. Termoalterat (color nerge). Alteracions d'arrels. GLL: 42,62 mm; GLm: 38,89 mm.

Cervus elaphus (cérvol)

- Fragment longitudinal distal ossificat de meta podi (>26-29 mesos). Termoalterat (color marró-negre). Fractura postdeposicional.

Ovicaprí indeterminat

- Fragment longitudinal proximal de metacarp dret. Treballat o polit?
- Fragment articular distal no ossificat de metapodi (<18-24 mesos).
- I₁ esquerra amb desgast.
- Fragment de centretarsal dret. Termoalterat (color negre).
- Fragment de molar.
- D₄ esquerra sense desgast (< 1 mes). L mesio-distal: 18,51 mm; A vestibulo-lingual: 6,03.

Oryctolagus cuniculus (conill)

- 1/2 proximal d'húmer esquerra de recent ossificació (8 mesos).

Cf. *Bos taurus* (boví)

- Fragment articular distal ossificat esquerra d'húmer (>12-18 mesos). Termoalterat (color marró-negre).

Talla mitjana

- 6 fragments vertebrals, dos d'ells termoalterats (color negre).
- Fragment de cos costal.
- 14 fragments de diàfisi longitudinal, set d'ells termoalterats (color negre).
- Fragment de cos mandibular. Termoalterat (color negre).

Gasteròpod terrestre indeterminat

- Fragment.

Talla petita

- 4 fragments de costella. Un d'ells termoalterat (color negre).

Homo sapiens (humà)

- Fragment articular de costella. Termoalterada (color marró-negre).

Consideracions

Com s'ha pogut veure, tot i que la relació de materials recuperats no és massa extensa, sí que conté alguns elements significatius, més tenint en compte la seua proveniença de

contextos superficials. En conjunt s'han recuperat 52 fragments ceràmics, i d'ells la majoria són atípics. Només hi ha dos llavis arrodonits, i podem albirar tres formes ceràmiques: dos petits microvasos, un d'ells amb mamelló sota la vora, tots dos de classe D; i per últim un plat-escudella, classe A, tipus poc habitual en contextos neolítics antics encara que es troba present en moments avançats de neolític com així veiem a la Cova de l'Or (Berbaneu, 1989), a Sarsa o a Empareta-da. La major part de les restes ceràmiques presenten superfícies curades, moltes d'elles bé allisades o bé brunyides, fet característic de la vaixel·la cardial i/o epicardial. Destaquem, clar està, les restes que presenten decoracions, 1 fragment amb decoració cardial, 3 fragments amb pentinat, dos d'ells d'un mateix vas, i dos fragments amb decoració plàstica, un amb cordo i l'altre amb un cordó digitat.

Les restes lítiques són molt escasses tan sols 8, d'elles 4 informes, 1 ascla sense retocar, 1 ascla amb senyals d'ús i 2 restes d'utilatge: 1 fulla amb mosca retocada i una fulleta amb retocs simples i marginals.

Pel que fa a la fauna, deixant a banda de la seua determinant proveniença superficial i descontextualitzada, es tracta d'un conjunt molt escàs de restes que no ens permet arribar a conclusions significatives sobre la funció dels animals a aquesta cova. En tot cas, es demostra la presència majoritària d'espècies domèstiques com ara els ovicapríns i els bovins, i l'aparició també del gos, tots tres presents a la zona valenciana des de les fases més antigues del Neolític (Pérez Ripoll, 1980; Sanchis i Sarrión, 2004). També hi són presents els animals silvestres: cérvol, senglar i conill, el que podria provar la continuïtat de la caçera en aquestes primers comunitats d'agricultors i ramaders. Les marques humanes de carnisseria es troben documentades sobre les restes òssies de diverses espècies, el que demostra que corresponen fonamentalment a deixalles de consum humà.

Dins del conjunt de materials ossis existeixen 3 restes humanes: un fragment articular de costella, un fragment de crani (aquest dos termoalterats) i un altre d'astràgal dret complet. Les dos restes termoalterades, és a dir cremades parcialment no obeeixen a pràctiques funeràries d'incineració. És més fàcil atribuir l'acció del foc o bé a un foc no vinculat a rituals funeraris, siguen sincrònics o no, o l'altra opció que s'observa en moltes coves d'enterrament, preferentment calcolítics, a fenòmens vinculats a rituals funeraris, bé siguen enterrament primaris o deposicions secundàries.

De tota manera el conjunt d'enterraments antics, és a dir dins del NI, VIè i Vè mil·lenari són summament escassos i no podem ignorar la possibilitat de rituals vinculats al foc en aquests moments.

Pel que fa al punxó de meta podi ovis/capra és un útil d'ampla cronologia i distribució. Es documenta en tot tipus de contextos, en totes les fases, encara que quantitativament està molt present durant el NI, generalitzant-se en el NII i disminuint en l'HCT (Pascual, 1998, p.51).

Le restes humanes recuperades a la Cova de l'Olivaret ens fa relacionar aquesta amb d'altres, les dades més antigues obtingudes a la Cova de Sant Martí: 5740+-40 BP (Torregrosa y López, 2004) i en la Cova d'En Pardo 5740+- 50 BP (Soler et alii, 2008). Bernabeu planteja dos escenaris en la utilització de cavitats com llocs d'enterrament (Bernabeu et alii 2001; García Borja et alii, 2011):

11: La Cova del Garrofer. Ontinyent

12: La Cova de la Gerra. Bocairent

- a) Coves de dimensions mitges i grans, possibles llocs d'hàbitat en contextos del neolític antic. Exemples d'açò en la nostra comarca natural serien: Coveta Emparetada (Asquerino, 1975), Cova dels Pilars (Segura, 1985) i en la Cova de la Sarsa (De Miguel, 2008) així com d'altres de fora de la nostra comarca.
- b) Coves o covetes de dimensions més petites amb ocupacions intermitents, vinculades, suposem nosaltres, a refugis ocasionals i/o activitats ramaderes, amb ocupacions esporàdiques, possiblement estacionals, on trobem algunes restes materials antigues (cardials i/o epicardials) junt a d'altres, les més abundants, clarament calcolítiques. En la nostra contrada en serien exemples: la Coveta del Moro (Asquerino, 1979), la Coveta del Barranc del Castellet (Pla, 1954), la Cova de l'Almud (Juan Cabanilles i Cardona, 1986) i la Cova del Frontó (Pastor i Torres, 1969).

Desconeixem a hores d'ara si algunes de les restes humanes aparegudes en aquestes poden estar vinculades a les restes atribuïdes a un neolític antic.

Amb els pocs materials que tenim ara a les nostres mans, semblaria en un principi que la Cova de l'Olivaret estaria dins d'aquest segons grup; el que passa és que els materials que hem estudiat no els podem incloure en moments calcolítics o NIIB. La presència de ceràmiques pentinades no és suficient, ja que la seua eclosió, com es veu en la Cova de la Sarsa, es dona en moments del neolític epicardial NIB, és a dir a principis del V mil·lenari en dates calibrades. Les restes escasses de la Cova de l'Olivaret cobreixen un període que aniria des del NIA (VIè mil·lenari) fins a l'horitzó de ceràmiques pentinades, NIC (finals Vè mil·lenari).

Encara que les restes són molt minses cal assenyalar que aquesta cova es troba en una zona on existeix un important nombre de jaciments neolítics en sentit ampli, és a dir tant neolític, siga en cova o a l'aire lliure, com eneolític o calcolítics en cova i a l'aire lliure.

Com a exemples de jaciments que tindrien una vida entre meitat del VIè mil·lenari (N IA) fins finals del Vè (NIC) -en dates calibrades- destaca en primer lloc la Cova de la Sarsa que els darrers anys està tornant a primera línia de la investigació neolítica al nostre País, siga cova d'hàbitat més o menys permanent, santuari, necròpolis, lloc iniciàtic, etc., és sense dubte un jaciment senyer. Als voltants d'aquesta, relacionats més o menys amb ella tenim, amb cronologies semblats, la Coveta Emparetada i el jaciment en pla de les Dotze, a cavall de Bocairent i Alfara, on junt a materials de clara filiació epi-

paleolítica en trobem d'altres, un fragment amb decoració cardinal entre ells, clarament neolítics. Tots tres jaciments es troben en un cercle de diàmetre menor de 800 metres. També inclouríem la Cova de la Piscina, cova pràcticament arrasada però que presentava un fragment amb decoració impresa a gradina. La Cova de l'Olivaret sens dubte s'ha de posar en relació amb aquests jaciments; més lluny, encara que dins de la mateixa comarca geogràfica estarien igualment la Cova dels Pilars i la Cova del Moro, ambdues a Agres.

Més nombrós és el poblament durant el IV-III mil·lenari, destacant per la seua proximitat a la cova que ara ens ocupa, la Cova de la Gerra a Bocairent i la Cova del Garrofer, en terme d'Ontinyent (Bernabeu, 1981). Serà en aquest moment quan es generalitze el model neolític i s'ocupe d'una manera molt àmplia les terres planes de vall. És així com trobem un gran nombre de jaciments en la conca del Clarià i en la del Vina-lopó tal com es veu també en la veïna del Serpis. Més de 20 indrets dins del terme de Bocairent on hem localitzat materials de cronologia calcolítica o NIIB/C, destacant entre ells els jaciments de L'Illa, la Casa Glòria i el Pla (Pascual Beneyto, 2010). Ja a la Vall d'Albaida destaca, a Ontinyent, per la seua amplitud i complexitat, el jaciment de cronologia campaniforme de l'Arenal de la Costa (Bernabeu et al. 1990), a més de molts altres més antics, de menor entitat, com ara Vencinill o Montés-1 (Ribera et al. 2004). Més allunyats al llevant, trobaríem el jaciment del Tossal del Calvari -dit també Col·lata-, a Montaverner (Gomez Puche et alii, 2004); Però sobretot, amb presència de restes materials de cronologia antiga coetanis en algun moment amb Sarsa, Emparetada, Piscina i perquè no, la Cova de l'Olivaret, és significatiu el jaciment del Camí de Missena, a la Pobla del Duc.

En definitiva, amb les escarides dades que ara presentem, tenim una cova utilitzada durant el neolític antic, probablement com a refugi ramader, ocasional o estacional, ignorant a hores d'ara si també va acollir pràctiques funeràries, de les que en tenim testimonis segurs però que cronològicament bé podrien ser de moments posteriors, dins el neolític avançat, com tantes altres de les rodalies.

En qualsevol cas un nou jaciment, amb una mitjana potència sedimentària, amb possibilitats d'aprofundir en totes aquestes qüestions si s'investiga en el futur.

Agustí Ribera*, Josep Pascual Beneyto*, Alfred Sanchis**

*Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (MAOVA)

**Museu de Prehistòria de València (MPV-SIP)

Bibliografia:

- Aparicio, J. (1977): Cova del Vinalopó (Bocairent). *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, XII, p. 248. València.
- Asquerino, M. D. (1975): Coveta Emparetà. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, nº 3, 109-188. Madrid.
- Asquerino, M. D. (1979): Cova del Moro (Agres, Alicante). *Varia I. Departamento de Historia Antigua de la Universitat de València*, 123-146. València.
- Bernabeu Aubà, J. (1981): La Cova del Garrofer, Ontinyent. *Archivo Prehistoria Levantina* XVI, pp. 59-95. València.
- Bernabeu, J. (1989): *La tradición de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. T.V. del S.I.P., nº 86. València.
- Bernabeu Aubà, J. et alii (1990): *El III Milenio A.C. en el País Valenciano*. Dep. Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. València.
- Bernabeu et alii (2001): El mundo funerario en el horizonte caradial valenciano. Un registro oculto. *Saguntum-PLAV* 33: 27-35. València.
- De Miguel, (2008): La Cova de la Sarsa (Bocairent, València). Osteoarqueología de un yacimiento del neolítico cardial. *IV Congreso del neolítico peninsular II*: 85-91. Alacant.
- Faus Terol, E. (1994): El yacimiento solutrense al aire libre del "Pinaret dels Frares" (Albaida-València). *Alberri* - 7. Pp. 9-61. Centre d'estudis Contestans. Cocentaina.
- García Borja et alii, (2011): El neolítico Antiguo cardial y la cova de la Sarsa (Bocairent, València). Nuevas perspectivas a partir de su registro funerario. *Munibe Antropologia-Arkeologia* 62. Donostia
- Gómez Puche et alii, (2004): El yacimiento de Colata (Montaverner, València) y los poblados de silos del IV milenio en las comarcas centro-meridionales del país Valenciano. *Recerques del Museu d'Alcoi* nº 13. Alcoi.
- Juan Cabanilles, J. & Cardona, J. (1986): La cova de l'Almud (Salem, la Vall d'Albaida). Un enterramiento múltiple neo-eneolítico. *El eneolítico en el País Valenciano. Actas*. Instituto de Estudios Gil Albert. pp. 51-64. Alacant.
- Pascual Beneyto, J. (1991): Jaciments de cronologia neolítica antiga a la Vall de Bocairent. *Alba, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, num. 5/6, pp. 24-28. Ontinyent.
- Pascual Beneyto, J.. (1993): L'Illa, un important jaciment del tercer mil·lenni a Bocairent. *Estudis i Documents - Almaig*, IX, pp.90-96. Ontinyent.
- Pascual Beneyto, J. (1994): Les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó del Neolític a l'Edat del Bronze. *Recerques del Museu d'Alcoi*, num. 2, pp. 109-140. Alcoi.
- Pascual Beneyto, J.. (1999): Quatre cavitats prehistòriques inèdites de la capçalera del riu Vinalopó, Bocairent. *Alba, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 13-14, pàgs. 37-40. ISSN 0213-4896, Ontinyent.
- Pascual Beneyto, J. (2010) Coord.: *La Cova de la Sarsa i el Neolític a Bocairent*. Col·lecció Estudis locals, 2. Ajuntament de Bocairent.
- Pascual Beneyto, J. & Ribera, A. (1993): Excavacions Arqueològiques en l'Arenal de la Costa. *Alba*, núm. 8, pp. 39-55. Ontinyent.
- Pascual Beneyto, J. & Ribera, A. (1997): L'Arenal de la Costa: un yacimiento del neolítico campaniforme. *Revista de arqueología*. Año 18. núm. 199, pp.: 26-31. ISSN 0212-0062. Madrid.
- Pascual Beneyto, J. & Ribera, A. (1999): Un conjunto de materiales sin contexto del Neolítico Antiguo, procedente de la Cova de la Sarsa. *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*; Cartagena.1997. Vol. 2, 1999. Pp. 53-68. ISBN 84-88570-25-2,
- Pascual Beneyto, J.; Barberà Micó, M.; Ribera Gomes, A. (2005): El camí de Missena. La Pobra del Duc: Un interesante yacimiento del III Milenio en el País Valenciano. *Actas del III Congreso Neolítico Peninsular*. Pp. 803- 814. Santander.
- Pascual Beneyto, J.; Barberà Micó, M. i Ribera Gomes, A. (2008): El camí de Missena. La Pobra del Duc: Un nou jaciment del III mil·lenni al País Valencià. Dins: Terol i Casanova (Ed.): *II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. Ontinyent 2004. Actes. Pp. 963 -991. IEVA. Ontinyent.
- Pascual Benito, J. Ll. (1998): *Utilitaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*. T.V. del S.I.P. núm. 95. València.
- Pastor, E. & Torres, S. (1969): Los enterramientos eneolíticos de la Cueva del Frontó. *Archivo de Prehistoria Levantina* XII, pp. 27-42. València.
- Pérez Ripoll, M. (1980): La fauna de vertebrados. En B. Martí et al: *Cova de l'Or (Beniarrés, Alicante)*, Vol. II. Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación de Valencia 65, Valencia: 193-255.
- Pla Ballester, E. (1954): La Coveta del Barranc del Castellet (Carrícola). *Archivo de Prehistoria Levantina*, V. pp.35 i ss. València.
- Ribera, A. (1989): L'Abric del Gegant y las pinturas rupestres Prehistóricas de "La Capçalera del Riu d'Ontinyent" (La Vall d'Albaida Valencia). Zaragoza. *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología*, ISBN 84-600-7262-2. Vol. II. pp.195-209.
- Ribera, A. (1990): Restes prehistòriques en la zona baixa de la Capçalera del Riu d'Ontinyent. *Revista de Festes de Moros i Cristians*. 5 pp. s/n. Ontinyent.
- Ribera, A. (1995): Prehistòria i arqueologia d'Ontinyent. *Història bàsica d'Ontinyent*; Servei de Publicacions Ajuntament d' Ontinyent. pp. 31-102.
- Ribera, A. (2008): El Castellar Gran. Un assentament fortificat d'època medieval andalusina. *Revista de Festes de Moros i Cristians*, pp. 298 -304. Ontinyent.
- Ribera, A. & Pascual Beneyto, J. (1994): Els poblats de l'edat del bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida Occidental (I). *Alba, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 9. pp. 13-53. Ontinyent.
- Ribera, A. & Pascual Beneyto, J. (1995): Els poblats de l' edat del bronze d' Ontinyent i la Vall d' Albaida occidental (II), Els materials. *Alba: revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 10, pàgs. 101-138. ISSN 0213-4896, Ontinyent.
- Ribera, A. & Pascual Beneyto, J. (1997): "Uns materials inèdits del Neolític antic...". - 1er. *Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. Actes, pp. 681-700. Aiello de Malferit (València), 1996. Valencia, ed. Diputació de València-Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida
- Ribera, A. & Pascual Beneyto, J. (1997a): Els poblats de l'edat del bronze d'Ontinyent i la Vall d'Albaida (i III). Anàlisi i consideracions. *Alba, revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, núm. 12, pàgs. 25-78. ISSN 0213-4896. Ontinyent.
- Ribera, A. & Belda, J.M. & Pascual Beneyto, J. & Barberà, M. (2004): Montés - 1: Una sitja neolítica en el complex cultural Manuel Sanchis Guarner. Ontinyent. *Almaig. Estudis i documents* - XX, Pp. 183-191. Ontinyent.
- Ribera A. & Galiana, M. F. & Torregrosa, P. (1998): Els abrics de la Creu, la Monja i la Fos: Tres estacions amb pintures rupestres esquemàtiques en la capçalera del riu d'Ontinyent (Valencia).. *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de València*. núm. 31, pp.: 89-98. ISSN 0210-3729 València.
- Ribera, A. & Bolufer, J. (2000): La romanización en la comarca de la Vall d'Albaida (València). Dins: *Arqueologia da Antiguedade na Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*, UTAD Vila Real, Portugal, Vol. VI, pp. 197-214, ADECAP, Porto. ISBN 972-97613-9-6
- Sanchis, A. Sarrión, I. (2004): Restos de cánidos (*Canis familiaris* sp) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce. *Archivo de Prehistoria Levantina* XXV: 161-198.
- Segura, J.Mª. (1985): Aproximación al estudio de la prehistoria y antigüedad de la valleta d'Agres. *Miscelanea de Agres*. Alacant.
- Soler et alii, (2008): Cova d'En Pardo (Planes, Alicante). Un avance sobre la secuencia cultural. *IV Congreso de Neolítico Peninsular* T. I, 79-89. Alacant.
- Torregrosa, P. y López, J. (2004): *La Cova de Sant Martí (Agost. Alicante)*. Série Excavaciones Arqueológicas, Memórias 3. Museo Arqueológico Provincial (MARQ). Diputación de Alicante y Ayuntamiento de Agost.